

Политически изследвания

Георги Карасимеонов

Има ли понятието популизъм научна стойност?

Антоний Тодоров

Популизъмът: за и срещу демокрацията

Даниел Смилов

Популизъмът като идеология

Милен Любенов

Българската партийна система:

възникване на нов

социално-популистски кливидж

“център – периферия”

Редакционна колегия

Георги Карасимеонов, главен редактор, СУ “Св. Климент Охридски”
Антоний Годоров, зам. главен редактор, Нов български университет
Любов Минчева, редактор, СУ “Св. Климент Охридски”
Анна Кръстева, редактор, Нов български университет

Секретари

Милен Любенов
Петя Георгиева

Редакционен съвет

Александър Томов, СУ “Св. Климент Охридски”
Васил Пенев, СУ “Св. Климент Охридски”
Добрин Канев, Нов български университет
Горан Горанов, СУ “Св. Климент Охридски”
Георги Янков, Университет за национално и световно стопанство
Мария Пиргова, СУ “Св. Климент Охридски”
Димитър Иванов, СУ “Св. Климент Охридски”
Емил Константинов, БАН
Ингрид Шикова, СУ “Св. Климент Охридски”
Милена Стефанова, СУ “Св. Климент Охридски”
Милан Миланов, Югозападен университет “Неофит Рилски”
Момчил Баджаков, Нов български университет
Николай Найденов, СУ “Св. Климент Охридски”
Огнян Минчев, СУ “Св. Климент Охридски”
Петър-Емил Митев, СУ “Св. Климент Охридски”
Татяна Буруджиева, СУ “Св. Климент Охридски”
Годор Танев, СУ “Св. Климент Охридски”
Татяна Дронзина, СУ “Св. Климент Охридски”
Трендафил Митев, Университет за национално и световно стопанство
Филип Узунов, Великотърновски университет “Св. Св. Кирил и Методий”

Издание на Българската асоциация за политически науки и Института за политически и правни изследвания

С любезното съдействие на Фондация “Фридрих Еберт”, Регионално бюро, София

Художник: Надежда Ляхова
Издателство и печат: НИК 1 ЕООД, www.rknik.com
За контакти:
e-mail: ipls@dir.bg

ISSN 0861-4830

Политически изследвания

Българска асоциация за политически науки

брой 1 / 2008

Съдържание

Политическа теория

Георги Карасимеонов

Има ли понятието популизъм научна стойност?.....3

Антоний Тодоров

Популизъмът: за и срещу демокрацията.....13

Даниел Смилов

Популизъмът като идеология.....21

Милен Любенов

Българската партийна система: възникване на нов тип кливидж “център – периферия”.....45

Кристина Жечева

Популисткият дискурс на Атака.....71

История и политика

Трендафил Митев

Възстановяване и обогатяване на основните политически символи на българската държавност след 1878 г.83

Право и политика

Петър Чолаков

Римското право като политическо оръжие.....101

Рецензии и анотации.....117

Political Studies

Bulgarian Political Science Association

Number 1 / 2008

Contents

Political Theory

Georgi Karasimeonov

Does the Notion of Populism Have a Scientific Meaning?.....3

Antoni Todorov

Populism: for and against Democracy.....13

Daniel Smilov

Populism as Ideology.....21

Milen Ljubenov

The Bulgarian Party System: the Appearance of a New “Center-Periphery”
Cleavage.....45

Kristina Jecheva

The Populist Discourse of Ataka.....71

History and Politics

Trendafil Mitev

The Political Symbols of the New Bulgarian State after 1878.....83

Law and Politics

Petar Cholakov

Roman Law as Political Weapon.....101

Reviews and Abstracts.....117

Списание "Политически изследвания" съвместно с Фондация "Фридрих Еберт" станаха инициатори на кръгла маса, посветена на темата за популизма. Част от научната дискусия представяме на българските читатели чрез статиите на български политолози, които засягат различни аспекти на явлениято "популизъм".

От редакцията

ИМА ЛИ ПОНЯТИЕТО ПОПУЛИЗЪМ НАУЧНА СТОЙНОСТ?

ГЕОРГИ КАРАСИМЕОНОВ

1. За понятието популизъм

В съвременния свят, особено в света на политическите отношения, много явления имат комплексна същност, олицетворяват множественост от същности и форми, които политическата теория трудно обхваща в категорични, обобщаващи и точни дефиниции. Това се отнася особено за политическите идеологии и движения, много от които възникват спонтанно, вследствие на харизматично въздействие на също така случайно появили се личности, отразяват временни настроения и нагласи в специфични исторически и политически ситуации.

Популизмът е именно такова явление. Като феномен в политическата теория то се изследва първоначално от Липсет и Хофшадтер, непосредствено след Втората световна война, които го определят като протофашизъм. Някои автори приемат като негов предтеча Популистката партия в САЩ в края на 19 век. Обаче темата за популизма придобива значимост едва в нашата съвременност, през 50-те и 60-те, после през 70-те години, и най-вече през 90-те години на миналия век, особено след краха на комунизма. Популизмът е многолик и многостранен и има своите прояви във всички континенти — в Латинска Америка, Африка, Арабския свят, където и днес перманентно се раждат популистки движения, центрирани около харизматични личности и военни командири. Там той се появява вследствие на различни социални причини, има раз-

лични корени, преследва различни цели и постига различни резултати. В следващото изложение аз ще се огранича до разглеждането на популизма в Европа и то в европейските демократични държави, където той има своя специфична същност.

В политическата теория ще намерим много и различни дефиниции на популизма. Има автори, които оспорват научния характер на този феномен, а има други, повечето на брой, които извеждат на преден план някои общи характеристики на явлението, на базата на които се правят опити за научни или, бих казал, приблизително научни, макар и многопластови дефиниции. Според френския автор Тагиеф, който оспорва научния характер на понятието популизъм, „най-специфичната формална характеристика на популизмите е тяхното отъждествяване с най-различни политически идеологии (десни или леви, реакционни или прогресивни, реформистки или революционни), с всякакви икономически програми (от държавен дирижизъм до неолиберализъм), с най-различна социална база и различни типове режими. Това, което е общо за популизмите, е в крайна сметка една специфично структурирана реторика”. (Priester 2007: 41) Други автори ги определят като специфична дясна партийна фамилия (Superius 2003 : 83), трети смятат, че популизмът е специфична идеология, която може да се отграничи от другите идеологии (Priester 2007:217). В типологизацията на популизма се срещат определения за ляв и десен популизъм (Decker (2): 36), за радикален, системен и анти системен популизъм (Карасимеонов 2006: 220), за демократичен и протестен популизъм (Андреев: 17) и т.н.

В края на 90-те години на миналото и началото на настоящото столетие може да се говори за определен бум на изследователите, които анализират популизма от различни гледни точки, предимно вследствие на кризата на доверието към представителните институции и към традиционните партии в Западна Европа, а от друга страна, анализират появата на нов тип популистки партии в посткомунистическите държави, които на места стигнаха до държавното управление и наложиха своя специфичен отпечатък върху политическия процес, включително в общоевропейски мащаб.

Аз ще се концентрирам именно върху популизма като явление през този исторически период, тъй като, както споменах в началото, популизмът, както и да решим да го дефинираме, има специфични характерис-

тики и различни форми на проявление в различни исторически периоди и политически ситуации. Популизмът в Европа през 50-те години на миналия век е имал едни характеристики — например пужадизмът във Франция, през 60-те и 70-те години други, когато той е бил преди всичко асоцииран с леви протестни движения, а съвсем различен характер в края на 90-те години и началото на настоящото столетие и особено в посткомунистическите държави.

Първо, няколко думи за научния характер на понятието популизъм. Аз се придържам към становището, че различните дефиниции за популизма отразяват определена бедност в понятийния и категориален апарат на политическата теория, на аналитичния ѝ потенциал да обхване явления, които не се вменстват в традиционната скала на политическото ляво-дясно, що се отнася до изследването на политическите партии и движения, родени от съвременната действителност. Затова политическата теория използва понятието за популизма, за да обхване едно многостранно еkleктично явление, за което е трудно да се даде точна и ясна характеристика и да се вмести в установените категории на политическата теория, особено що се отнася до класификацията на партийните фамилии. То има ограничена научна стойност, защото обектът на изследване е трудно уловим, популизмът има проявление във всички политически партии, представлява прием в политическата борба, има често чисто конюнктурни, напр. предизборни цели. От същия ранг са понятията като протестни движения, радикални и др. течения. Въпреки това съм склонен да приема понятието за популизма, въпреки резервите ми към него, тъй като се е легитимирало и има своята значимост и полза в обяснението на политически явления, провокирани от драстични промени в икономическата и социалната ситуация, които имат преди всичко реактивно въздействие, отразяват временни нагласи и настроения. Затова за да бъдем максимално точни в изследването на явленията “популизъм”, е нужно да потърсим една по-разгърната и, бих казал, многопластова дефиниция, чрез конкретния анализ на социалните корени, на идеологическия и политически профил на съвременния популизъм. Без да претендирам за оригиналност, аз съм се постарал на базата на множеството изследвания върху популизма да открия синтезирано основните характеристики на популизма като политическо течение от гледна точка на неговото възникване, социална база, идеологически

профил, организационна структура и политическа практика.

Възникване. Популизмът възниква вследствие на масово недоволство, провокирано от кризата на легитимността на демократичните институции и то когато кризата на представителните институции достига до определен връх и води до сериозно намаляване на тяхната ефективност и дори блокиране на политическия процес.

Социална база. Популизмът търси опора сред „губещите“ от нови социални и политически процеси, например модернизацията (Supelius 2003: 85), разбирана в най-широк смисъл, или от радикални промени, например преходът от тоталитарни към демократични режими. Той се опира на социални групи, които се стремят към реванш срещу печелившите от тези процеси или „виновните“. С други думи, популизмът се опира на нагласите на протест, които приемат едни или други форми сред определени социални групи.

Идеологически профил. Популизмът е еkleктична смес от послания, които адресират временни проблеми или дългосрочни фактори, провокиращи масово народно недоволство. На пръв поглед те са неидеологизирани в своята претенция, базирани на формулата „ние срещу тях“ (Linz 1997 : 422), на „добрия народ срещу корумпирания елит“ (Mude 2007: 69).

Организационна форма. Популизмът възниква като движение и се формира по принцип около харизматични лидери, изгражда се на базата на авторитарни и силно централизирани структури.

Политическа практика. Популизмът е по принцип агресивен, понякога и насилствен, пренебрегва демократичните правила, ориентиран е плебисцитарно, базиран върху дихотомията „приятел/враг“ (Карл Шмит), опортюнистичен и демагогски (Decker 2003:49).

Като партия в управлението, което рядко се е случвало в европейските държави, популизмът обикновено има две лица — радикално трансформиращ системата (типично за посткомунистическия популизъм) или се адаптира към демократичните правила и залага на определени реформи. При това положение много бързо неговият популистки потенциал се изчерпва и партиите, свързани с него, се разпадат, а част от посланията биват интегрирани в програмите на демократичните партии (Хайдер в Австрия през 90 те години на миналия век).

Моята дефиниция, колкото и да е лимитирана от гледна точка на

нейната научна точност, е следната: популизмът като политическо течение (движение) в демократични условия се базира на масово народно недоволство в конкретна социално-икономическа и политическа ситуация, експлоатира антиелитарни, включително антипартийни нагласи и предлага радикални промени на статуквото. Неговата политическа изява може да бъде радикална, антисистемна или системна в рамките на демократичните правила.

На тази база изследователите трябва да направят разгърнатата типология на различните популистски течения и движения.

2. Същност на посткомунистическия популизъм

Посткомунистическият популизъм коренно се различава, особено в своята първоначална фаза, след като паднаха тоталитарните режими и се сложи началото на прехода към демократични режими, от западноевропейския популизъм през 90-те години на миналия век. Основната разлика се корени в това, че в посткомунистическите държави популизмът бе свързан с радикална промяна на икономическата и политическата система, която предопредели характера на популистката програма и реторика в тези държави. Също така посткомунистическият популизъм може да бъде разделен темпорално и същностно в първоначален, свързан с първата вълна на изява на нови политически партии и първия политически сблъсък между антикомунистическите и консервативни политически сили, и постпреходен популизъм, свързан с качествено нови явления и процеси.

Характерно за първоначалния антикомунистически популизъм е, че беше провокиран от един основен идеологически и политически кливидж, породен от радикалната промяна и трансформация от тоталитарна в демократическа система. В този смисъл той беше масов феномен, провокирал политическа конфронтация между два основни политически блока — реформаторите и консерваторите. Антикомунистическият популизъм, макар и да прие различни нюанси, беше базиран на едно основно популистко послание — изхвърлете комунистите. По същия начин опониращият популизъм от страна на консервативните сили, свързани с бившите комунистически партии, беше базиран на страха от радикалната промяна. Тук могат да ми бъдат отправени възражения, че не можем да

характеризираме антикомунистическата политическа платформа като популистка, защото тя е свързана с множество предложения за икономически и политически реформи. Това е така, но в крайна сметка, ако се върнем назад към митингите и посланията, които отправяха антикомунистическите сили и конкретно в България — СДС, те извеждаха на преден план именно доминиращото популистко послание, базирано на отрицанието на комунизма и предлагането на една обща демократична платформа, в която липсваше ясна, конкретна икономическа или социална и прочее политика. Именно с това е свързана драмата на много от антикомунистическите партии и движения не само в България, когато дойдоха на власт те бяха принудени да се освободят от популизма и да заложат на конкретна програма. На много места, където това не им се удаде, поради липса на капацитет или некомпетентност, се стигна до техния политически крах и в крайна сметка политическа гибел.

Втората вълна на посткомунистическия популизъм е от съвсем различен характер и отразява последиците от прехода към пазарна икономика и политическа демокрация. Той се базира на един нов кливидж, преди всичко социално-икономически по своя характер, вследствие на първоначалната трансформация, довела до масово обедняване на значителна част от населението в посткомунистическите държави, и възникването на една значима протокласа от губещи, противопоставяни на една малка каста от спечелилите от прехода.

Същевременно, паралелно на този, се формира друг кливидж, морално-ценностен, провокиран от начина, по който новата политическа и икономическа класа установи своята доминация в новата система, която аз определям като клиентелистка демокрация. Характерна черта на клиентелистката демокрация е политическата корупция и подкопаването на представителната демокрация за сметка на налагането в политическия процес на нов тип посткомунистическа партокрация в симбиоза с икономическата върхушка.

Тези два основни нови кливиджа провокираха нови вълни от популизъм, които имат друг характер в сравнение с първите популистки вълни. Те изведоха на преден план нови проблеми и политически сблъсъци свързани с темата за справедливостта, жизнения стандарт, социалната сигурност, морала в политиката, корупцията и т.н. Общото между този популизъм и този в западноевропейските държави в края на 90-те годи-

ни на миналия и началото на новия век е, че и в двете части на Европа, макар и в различен мащаб, се прояви кризата на представителната функция на основните политически институции, на политическите партии и парламентите, което доведе до нарастващо отчуждение на гражданите от техните политически представители. Според авторитетни изследвания България и всички останали посткомунистически държави се сблъскват с този основен феномен, довел до дълбока криза на доверието към представителните институции.

Паралелно с това като водеща тема се утвърждава политическата корупция, която отблъсква масово гражданите от политическия процес. В тази специфична обстановка популизмът придоби нови характерни черти, изяви се с нови лидери и послания, включително и с нови политически формации.

3. Двете вълни на посткомунистическия популизъм в България

В България се утвърдиха две основни вълни на популизма:

- Първата вълна е свързана с антикомунистическия популизъм, който се изяви в сблъсъка преди всичко между СДС и БСП. Той доведе СДС на власт през 1997 година, но не съумя да го утвърди като перспективна политическа практика на базата на непопулистки политически и управленски алтернативи, въпреки слагането на началото на някои важни реформи. Неговата основна същност бе кадровата смяна на политико-административния апарат на държавата и промяна на външно-политическата ориентация, но не съумя да преодолее основния си популистки фундамент.

- Втората вълна се характеризира с две фази. Първата фаза на постпреходния популизъм като следствие на разочарованието от СДС и ограничения ефект на политическите реформи, проведени от неговото правителство. Той се изяви преди всичко в морален и икономически популизъм (800-те дни), базиран на харизмата на бившия цар Симеон, дошъл от Европа, и аурата, свързана с неговия живот и намерения. Този популизъм, свързан с НДСВ, можем да определим като мек, просистемен и проевропейски.

Втората фаза на постпреходния популизъм изведе на преден план нови теми, свързани преди всичко с корупцията, национализма, реда и

законността, от което се възползваха две основни политически партии. Първата е ГЕРБ, която залага на национализма, антикорупцията, използва етнически елементи, за да атакува партията ДПС, но същевременно е проевропейски ориентирана.

Втората партия е Атака, която е радикална, реваншистка, ксенофобска, демагогска, антиевропейска. Напоследък лидерът ѝ Сидеров прави опит да ѝ придаде по-цивилизован вид, изразявайки дори желание тя да стане член на ЕНП.

В заключение - има ли перспективи популизмът в посткомунистически условия и по-специално в България?

Отговорът ми е положителен, тъй като най-малко три обективни феномена въздействат и подхранват този процес. От една страна, това е кризата в партийната демокрация и представителните институции. Тя няма да отmine в близките години, тъй като се налага продължителен процес на хигиенизиране на политическата среда, свързана и с формиране на нов тип европейски политически елит, прекъсване на връзките между държавни институции и полулегални и престъпни икономически структури, създали клиентелистката система.

Вторият фактор е преди всичко икономически, свързан с продължаващото социално разслоение в посткомунистическите държави, в частност България, и бавното формиране на т.нар. средна класа, която е в крайна сметка социалната основа на съвременните развити демокрации. Към това се добавя и процесът на глобализация, който се влита в процесите на утвърждаване на модерна пазарна икономика в посткомунистическите държави и в специфични форми, създава една перманентна група от губещи от този процес, които ще бъдат винаги социална опора на популизма.

И последен, но не по значение, фактор е утвърждаването на медийната демокрация, медиакрацията, която, от една страна, измества политическите партии като посредници между политическите институции и гражданското общество, но по-важното, от друга страна, е, че е мощен инструмент за създаване на кумири и харизматични политически дейци, с което умело обслужва и стимулира популисткия феномен. Към това се добавя фактът, че днешната интернет реалност наред с доминацията на телевизионната информация води до все по-голяма неспособност на значима част от населението за задълбочени и рационални анализи на

политическата реалност. Според германски политолози това води до намаляваща способност да се разсъждава в системни категории. Налага се фрагментираната оценъчна способност (Der Spiegel, 20,2008 :64).

Вестници се четат все по-малко, а и стават все по-“жълти”. Как въздейства това на демокрацията — обществото става по-лесно манипулируемо за селективни послания на емоционална основа и за въздействие от страна на различни типове популизъм. А популизмът предлага фалшиви и бързи решения, не отчита сложния процес на приемане и осъществяване на демократични решения.

Според известния политолог Кас Муде, популизмът ще бъде все по-срещана черта в демократичните общества поради кризата на представителството и демистификацията на политическото, когато все повече мълчаливото мнозинство ще се чувства пренебрегнато и ще изригва в популистки вълни (Муде 2007:34). Затова според мен стабилността на демокрацията зависи от способността на установените политически партии и на истинските демократи да реагират адекватно на популисткия феномен, не с раздражение и безпочвени критики и опити за опортюнистическо взаимодействие, а с разбиране за причините, които го провокират, и с конкретна политика срещу негативните явления, които му създават политически перспективи.

Литература:

Albertazzi, Daniele and Duncan McDonnell Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy, New York and London: Palgrave Macmillan, 2007.

Agh, A. From nomenclatura to clientura: the emergence of new political elites in East- Central Europe in: Stabilizing fragile democracies, Comparing new party systems in Southern and Eastern Europe, Ed., Pridham, G., Lewis, P., Routledge 1996, p. 44-69.

Blackwell Encyclopedia of Political Thought, Ed. Miller, D. and others, Basil Blackwell 1991, in Bulgarian.

Braun, M. Populismus an der Macht, Das Phaenomen Berlusconi, in : Internationale Politik un Gesellschaft, 3, 2003, 110-135

Cuperius, R. The Populist Deficiency of European Socialdemocracy, in: Internationale Politik un Gesellschaft, 3, 2003, pp. 83-110.

Decker, F. The Populist Challenge to Liberal Democracy, in : Internationale Politik un Gesellschaft, 3, 2003, pp. 47-60.

Decker, F. Die Renaissance der Sozialisten, Neue Gessellschaft/ Frankfurter Hefte, 5,2007, s. 32.

Hadenius, A. Victory and Crisis in: Democracy's Victory and Crisis, Ed. Hadenius, A. Cambridge University Press, 1997, pp. 1-15.

Linz, H. Some thoughts on the Victory and Future of Democracy, in: Democracy's Victory and Crisis, Ed. Hadenius, A. Cambridge University Press, 1997, pp. 404-427.

Richard L. Wood, Faith in Action: Religion, Race, and Democratic Organizing in America, 2002.

Hopkin, J. Clientelism and Party politics, in: Handbook of Party Politics, Ed. Katz, R, Crotty, W. Sage 2006, p. 406- 411.

Karasimeonov, G. The party system in Bulgaria, GorexPress 2006 in. Bulg.

Peffer, J. Albania: The democratic deficit in the post-communist period, in: Experimenting with Democracy, Regime Change in the Balkans, Ed. Pridham, G. Gallagher, T. Routledge, London 2000, pp.243.

Political Parties and Linkage, A Comparative Perspective, Ed. K. Lawson, Yale University, 1980.

Андреев А. Видове популистки партии и бъдещето на демокрацията в България, сп. Политически изследвания, бр. 4/2007, с. 3-31.

Муде, К. Популисткият Zeitgeist, сп. Политически изследвания, бр. 2/ 2007, с. 47-71.

Жечева, К. Атака — между национализма и популизма, сп. Политически изследвания , бр. 3/2007, с. 49-69.

ПОПУЛИЗМЪТ: ЗА И СРЕЩУ ДЕМОКРАЦИЯТА

АНТОНИЙ ТОДОРОВ

Популизмът се използва днес единствено като етикет за политическо заклеяване. Той се използва за етикетирането на политическа партия или лидер, които се обвиняват, че дават неизпълними обещания, че подлъгват избирателите, че привличат гласоподаватели с нечестни методи, че не са надеждни политически актьори, на които може да се има доверие и с които може да се преговаря. “Популистки” е синоним сега за много неща: лъжовен, подвеждащ, евтин, параден, елементарен, опростителски. Все повече напоследък “популистки” се използва за обозначаването на крайните, екстремистките политически стратегии, които апелират към “народа” и го противопоставят на “елита”, “политиците”, “партиите”¹. В някакъв смисъл днес “популизъм” се използва в България със същата цел да се дискредитира политическият противник, както след 1945 се е използвал етикетът “фашист”, а след 1989 г. — етикетът “комунист”.

Френският политолог Пиер-Андре Тагиеф² разграничава шест смислови области на популизма, като шест различни сфери на употреба на понятието. На първо място популизмът е политическо движение, което е проява на определени кризисни моменти в политическото развитие. На второ място популизмът може да бъде политически режим, практика на управление, позната в историята на Латинска Америка и на Европа през XX век. На трето място популизмът може да се разглежда и като идеологическо явление. Повечето изследователи не смятат, че популизмът е идеологическа доктрина, която може да представлява обособен идеологически тип каквито са либерализмът, консерватизмът или социализмът. Но по-скоро става дума за идеологически стил, който мобилизира темата за “народа” в определена ситуация. Най-сетне популизмът е и нагласа, отношение към политическите приоритети, чувствителност към натиска от страна на публиката и стремеж да се отговаря почти автоматично на този натиск, независимо дали съответният политик споделя каузата на подобен натиск. Популизмът на пето място може да бъде и просто политическа реторика, употребявана от политици, които не можем непременно да квалифицираме като популисти, но които в опреде-

лени политически моменти са склонни да прибегват до него. Най-сетне популизъмът е и тип легитимация на властта, проява на загрижеността на правителството към едно или друго масово очакване, независимо дали в стратегически план такова внимание е оправдано.

Политическият популизъм е по-тясно понятие, него Маргарет Канован го класифицира в четири главни типа³. На първо място това е популистката диктатура, съвкупност от разнообразни проявления на популисткия цезаризъм в историята, където се установява пряка връзка между лидера и народа, без посредничеството на елитите и партиите. Дали в ролята на Цезар ще е Наполеон Бонапарт, Александър Стамболийски, Хуан Перон или Владимир Путин е без значение. Важното е народът да идентифицира себе си с лидера, като го противопоставя на корумпираната политическа класа. На второ място, това е популистката демокрация, с който термин М. Канован нарича основани на плебисцита и референдума политически режими като този в Швейцария. Популистският характер на демокрацията тук се проявява в това, че няма институционални прегради пред реализацията на мнението на мнозинството от народа. Токвил открива подобен феномен във всяка демокрация, като го нарича “тирания на мнозинството”. На трето място това е реакционният популизъм, който е популизъм на изключването. Той е както националистически, така и расистки, като често е и двете. Той изключва от сферата на гражданските права (и на политическата общност) инородците, другOVERците, изобщо другите, натоварени с отговорността за колективните беди и трудности). И най-сетне четвърта разновидност на политически популизъм е дискурсивният популизъм на политическата класа, който внушава възможността от преодоляване на разделението в обществото и от достигането на една социална и политическа хармония без противопоставяния и конфликти. Последното може да бъде прием и на демократични, и на авторитарни политически партии.

Всъщност превръщането на популизма в заклеяващ етикет затруднява неговото аналитично използване, както и самия му анализ. Причината на първо място е интелектуалната съпротива към неутралното говорене за популизма и към дискутирането на неговите разнообразни страни и роли в политиката. Почти е невъзможно днес да се твърди, че популизъмът може да има положителен ефект в някаква политическа ситуация или дори че популизъмът е неизбежен спътник на

самата демокрация. В някои анализи на популизма, именно за да се разграничи днешната негативна конотация на понятието от историческата му употреба, където конотацията не е единствено отрицателна, се назовава като “неопопулизъм”. С това употребяващите го автори назовават лидерството, което се проявява извън партийната система до момента на интегрирането му в нея. Така много популистки лидери ще се окажат по-късно съвършено интегрирани в системата, която яростно критикуват, преди да станат чест от нея.

От аналитична гледна точка “популизъм” не е ценностна квалификация, употребявана за да се изрази типично аксиологично отношение. Това означава, че можем да разграничаваме на първо време един реакционен от един демократичен популизъм, в зависимост от политическата роля, която употребата му играе, в зависимост от политическите резултати, които е постигнал, и в зависимост от политическите стратегии, които си е поставял. Можем да кажем също така, че от тази гледна точка Хайдер в Австрия и Чавес във Венецуела не са по един и същи начин популисти, както и че разграничаването им е от значение. Както и че неразграничаването им, подвеждането им под общия знаменател, който заличава различията между тях, е донякъде политическа, а не аналитична програма. В същата логика популизмът може да се разглежда като “детската болест на демокрацията” (според израза на Ален Турен), но също така и като отрицание на демокрацията (или поне на съвременната представителна демокрация).

Тезата ми е, че популизмът е иманентна характеристика на модерната форма на представително демократично управление. Мнозина изследователи проблематизират различието между представителното управление и демокрацията⁴. Първото се появява преди около двеста години, втората има много по-дълга история и първоначалните ѝ форми намираме в гръцката античност. Представителното управление има аристократични корени и се ражда в борбата между аристокрацията и короната в началото на модерността преди около пет столетия. Историята от последните два века е история на демократизирането на представителното управление, на неговото отваряне към широката гражданска публика, на непрекъснатото му освобождаване от ограниченията на съсловните цензове. Демокрацията, обратно, предполага от самото си начало едно дълбоко равенство между гражданите. Тази форма на упра-

вление се основава на предположението и увереността, че всеки гражданин има еднаква политическа компетентност, поради което е способен в равна степен като всеки друг граждани да упражнява каквато и да е политическа функция. Затова представителното управление разпределя политическите функции чрез избори сред един установен политически елит, докато демокрацията е разпределяла функциите чрез теглене на жребий.

Днешната представителна демокрация е политически режим, който е компромис между принципите на представителното управление и демокрацията. Винаги има известно напрежение, или най-малкото несъвпадение, между представителността и демокрацията. Двата принципа са различни и понякога противоположни. Първият се опира на лидерството, вторият — на равенството. Затова и популизъмът, когато критикува наследеното лидерство и противопоставя “политическата класа” (избраните) на народа (равните граждани), се ражда в полето на това напрежение и противопоставяне. Представителната демокрация ясно разграничава представители и представлявани. Вторите очакват от първите да действат съгласно очакванията на публиката. Първите очакват от вторите да им дадат нужната автономия, когато взимат решенията си. В съвременните демокрации, за разлика от античните, политическото равенство е ограничено. То се свежда най-вече до равенство по време на избори, като се смята, че всеки гражданин има равни изборителни права. Последното по същество е само заявление, защото тези равни права не могат да се упражняват равно както от граждани, силно въввлечени в политически процес, така и от граждани, чиято политическа компетентност е рязко ограничена заради ниско образование или социална маргинализация⁵. Освен това днешните представителни демокрации изживяват общ процес на намаляване на проницаемостта на границата между “народа” и “елита”. И двете понятия са в кавички, за да подчертая, че са резултат от социална конструкция, от процес на интересубективно изграждане на техния смисъл. Няма нищо очевидно в понятието за народ и в понятието за елит — съдържанието му се мени в зависимост от обществата, историческото време или политическата ситуация. “Народът” може да бъде съвкупността от “обикновени граждани”, които нито са много богати, нито са много образовани, нито много се интересуват от политика. Но също така “народ” може да означава всички, които не са сред упра-

вляващите среди, всички опозиционно настроени. “Ние сме народът” е класическа претенция на всички опозиционни партии, както и на всички политизирани граждани. “Елит” може да бъде наименованието както на конкретно “управляващите”, така и на всички по-богати или по-образовани. Последното прави възможно и разбирането, че елитът може да е “самозван” или пък че “това не е истински елит”, като “истинският” несъмнено има “обективни основания” да заема тази позиция.

Популизмът може да се разглежда и просто като обратната страна на представителното демократично управление. Всъщност още Аристотел разграничава типове на политията (власт на народа в интерес на народа и в рамките на закона) от охлокрацията (произволната власт на народа-тълпа). Кое то ни припомня, че не всяко решение, прието с мнозинството на народа, може да е справедливо, нито че народът в своята съвкупност и особено в своето мнозинство винаги е справедлив.

В българската история популизмът винаги се проявява в периоди на промяна на политическата система, дори е симптом и инструмент за такава промяна. През 20-те години на миналия век БЗНС използва силна популистка реторика, като постига политизацията на широките селски маси, наред с другото и чрез въвеждането на задължителното гласоподаване. През 1945-1946 г. комунистите също използват популистка реторика, за да политизират народа, или по-скоро за да активизират масовата социална опора за новия режим. През 1990 г. се водеше остра символическа борба между СДС и БСП за това, кой представлява народа. “Ние сме народът” скандираха както “червените пенсионери”, така и “сините студенти”, като всеки от тях имаше еднаквото основание да го твърди. Проблемът беше, че чрез тази претенция “другата партия” се поставяше извън народа, противопоставяше се на народа. По-късно Жорж Ганчев заклеяваше “партиите” в парламента и ги противопоставяше отново на “народа”, който говореше чрез БББ. През 2001 г. претенцията да представлява народа имаше НДСВ, срещу “старите партии” на прехода СДС и БСП. Същата претенция в момента формулира ГЕРБ, също противопоставящ народа на старите елити. Така че този вид дискурсивна игра съвсем не е израз на някаква извънредна ситуация, а се използва от всеки претендиращ да обнови политическата система политически актьор. В някакъв смисъл тя винаги съпътства демократичния процес.

Въпросът е обаче, както изглежда, дали съществува популистка

опасност. И в духа на казаното дотук бих разчленил две страни на такъв въпрос, който се задава често и очевидно има своите основания. Преди всичко, ако говорим за опасност, трябва да разграничим опасност “за какво” от опасност “от какво”. В първия случай мислим за нещо, което популизмът ще премахне, или което ще изчезне, във втория случай — опасността се идентифицира със самия популистски актьор, с неговата характеристика. За какво или по-скоро за кого е опасен популизмът? В най-честия случай обектът на опасността е политически или социален актьор, който има интерес от запазването на социалното и политическото статукво и който се опасява, че това статукво може да бъде нарушено. Дали ще става дума за венецуелския петрол, за глобалния капитализъм или за двупартийния монопол, реакцията е еднотипна — този, който се представя за челинджър, е заклеймен като популист.

Не по-малко интересен е въпросът кой е опасният популизъм. Ако приемем, че “всички популисти са еднакви”, горният въпрос е безсмислен. Той има смисъл само ако разчленяваме популистките стратегии и се опитваме да разграничим истински опасните от сравнително безобидните и вписващите се в демократичния ред. В говоренето за популизма в България често се смесват Симеон Сакскобургготски, Бойко Борисов и Волен Сидеров. Това смесване обаче не само е аналитично необосновано, но представлява нормативна стратегия с идеологически послания, която внушава, че всеки критичен към действителността дискурс е еднакво популистки, т.е. еднакво негоден. В конкретната българска ситуация това неразчленяване на популизмите е често израз на носталгията към “единството на десницата”, разкъсано от такива нови играчи като НДСВ през 2001, “Атака” през 2005 или ГЕРБ през 2007. В тази “популистка триада”, която винаги може да бъде разширена, има различия, които са многозначителни и важни, ако искаме действително да идентифицираме реалната популистка заплаха. Между “Атака”, от една страна, и другите “популисти” различието е качествено. Защото национал популизмът на “Атака”, сроден и сходен с национал популизма на Льо Пен във Франция, на Йорг Хайдер в Австрия или на Пим Фортейн в Нидерландия, е популизъм антидемократичен и откровено реакционен. Той се основава на изключването на определена категория граждани от полиса, от народа, с обявената цел да бъде запазен полисът или народът. Това изключване (на емигрантите, на “арабите”, на “циганите”) идентифицира масов

колективен враг на народа и дори това да не присъства експлицитно в изказванията на национал популистките лидери, представлява едно масово внушение.

Национал популизъмът днес е истинската опасност за демокрацията, за представителното управление, защото той се възползва изцяло от демократичните механизми, но ги поставя под въпрос в самата си идеологическа концепция. Също както нацистите през 1933 г.

Бележки:

¹Наред с многото други: Hermet G. Les populismes dans le monde. Fayard 2001. Но също и специалният броя на сп. “Критика и хуманизъм” под на слов “Призракът на народа. Новите форми на популизъм”, кн.28, бр.1, 2007.

²Taguieff, Pierre-André. L'illusion populiste : essai sur les démagogies de l'âge démocratique. Paris : Flammarion, 2007.

³Цит. по Rioux, Jean-Pierre (sous la dir de). Les populismes. Librairie Académique Perrin, 2007. Но виж и нейната статия: Canovan, Margaret. “Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy”. In: Political studies, no. 1, 1999.

⁴Вж. Manin, Bernard. Principes du gouvernement représentatif. Flammarion 1997.

⁵Вж. Milner, Henry. [Civic literacy: how informed citizens make democracy work.] La compétence civique: comment les citoyens informés contribuent au bon fonctionnement de la démocratie. Québec: Presses de l'Université Laval, 2004.

ПОПУЛИЗМЪТ КАТО ИДЕОЛОГИЯ

ДАНИЕЛ СМИЛОВ

Понятието „популизъм“ в Източна Европа обикновено не се използва еднозначно. Понякога с него се описва един процес на „връщане назад“ (backsliding) спрямо достиженията на либералната демокрация в региона преди голямото присъединяване към ЕС (2004 г.)¹. Понякога под популизъм се разбира възникването и възходът на националистически или дясно радикални партии, или пък просто доминацията на партии, организирани около харизматични лидери². Почти всички автори, които са писали за източно европейския популизъм, отчитат анализа на Кас Муде³, според който става дума за идеология, която противопоставя „народа“ като цяло на (корумпирания) политически елит⁴. И трите посочени употреби на понятието всъщност не са взаимно изключващи се: те поставят различни акценти по отношение на сходни комбинации от фактори. Тези фактори могат да бъдат разделени на три основни групи. Идеологически фактори: политическата надпревара се измества от социално-икономическата област към областта на идентичностите (групови, народни, личностни) и моралния интегритет. Основните политически играчи не се различават по своите програми в икономиката и социалната политика, а се състезават най-вече на символната плоскост на национал патриотизма или пък се стремят да се представят за по-малко корумпирани от своите опоненти. В резултат на това отместване, традиционното различие между ляво и дясно или престава да работи, или придобива нов смисъл. Например в Унгария левицата е може би по-пазарна и по-малко етатиска от десницата (макар че консенсусът по основни икономически политики е значителен): това, което основно различава десните Fidesz от социалистите и свободните демократи, е неприкритият национализъм и прикритата ксенофобия и анти семитизъм на първите⁵.

Партийно-организационни фактори: утвърдените партии от преходния период изпитват все по-големи трудности да устоят на конкуренцията на нови играчи, които пътуват с много лек идеологически⁶ и организационен багаж. България и Полша са най-отчетливите примери в това отношение — и в двете държави голяма част от политическите пар-

тии на прехода бяха изместени от нови играчи. И в двете държави новите партии изпитват силна зависимост от харизматични лидери и се опитват да капитализират натрупаните негативни настроения на гражданите към неудачите на прехода. Партията на Фицо в Словакия също може да бъде дадена като сходен пример. В системи, които са силно картелизирани и поставят почти непреодолими пречки пред новоформирани партии и малки партии като цяло, стабилността на партийната система е възможно да бъде запазена — Унгария илюстрира тази тенденция. Но и тук популизмът си казва думата: той, като идеология, инфилтрира основните партии. Нещо повече, унгарският пример подсказва, че съвсем сходни нива на силна обществена конфронтация и поляризация могат да бъдат постигнати както в стабилни партийни системи (Унгария), така и в такива, от които „утвърдените” партии на практика са изчезнали (Полша). Общото е, че навсякъде „утвърдените” партии се опитват да се вкопаят във властта и да се защитят от новите „популистки” формации чрез промяна на избирателно законодателство, законите за финансиране на партиите и други процедури на демократичния процес. Тук достигахме до другото „отместване” на политическия процес, свързано с възхода на популизма: от съдържателно-политически въпроси към формално-процедурни. Все по-настойчивите български дебати за промяната на избирателната система и политическия модел илюстрират този вид „отместване”.

Факторът обществени нагласи или фрустрацията на представените: транзитологията — науката за прехода — описа доста детайлно етапите на утвърждаване на демокрацията в дадена страна. Един от последните и най-висши етапи, да припомним, е „консолидацията”: моментът, в който тя се превръща в „единствената възможна игра” в дадена политическа общност. Някои държави в Източна Европа не достигнаха този етап; други, като България, достигнаха този етап сравнително късно. Така или иначе, ние като българи днес с гордост можем да заявим, че за мнозинството от нас демокрацията е най-добрата форма на управление⁷. Българският и централно европейският принос към теорията на прехода се състои в откриването на един нов, последващ консолидацията етап, който условно можем да наречем фрустрация на демокрацията. Най-видимият белег на навлизането в този етап са глухото мърморене на широките народни маси⁸ и спорадичните изблици на безпосочно не-

доволство от страна на най-разнообразни групи: любители на ракията, таксиметрови шофьори, защитници на околната среда и техни опоненти, затворници, пенсионери и т.н.⁹ Типичното за това мърморещо недоволство е, че неговият адресат са висшите органи на властта¹⁰ и че артикулираните искания, доколкото изобщо се появяват, най-често преследват групови и частни, а не обществени интереси, въпреки опитите за риторическа дегизировка. С други думи, съществуват солидни мнозинства, които са разочаровани от функционирането на демокрацията, макар и да не виждат нейна алтернатива.

Вторият белег на демократичната фрустрация е липсата на доверие от страна на протестиращите и недоволните в основните структури на политическо представителство: партии и парламент. Макар че мнозина политици се опитват да „яхнат“ протестите и мърморенето, в крайна сметка те систематично остават необяздени просто защото каузите, които се артикулират, са трудно преводими на политически език. Като цяло, доверието в политиките е много ниско¹¹. Не е случайно и любимото място за протест у нас — Народното събрание. Както по времето на кризата на парламентарната демокрация от 30-те години на миналия век, мнозина у нас са убедени, че парламентът е просто една говорилня, в която истинска работа не се върши¹². От критично ниски нива на доверие у нас страдат всъщност всички институции на представителната демокрация, начело с политическите партии, парламента и правителството.

Третият белег на фрустрираната демокрация е наложилото се обществено усещане — оправдано или не, — че изборите не могат да доведат до фундаментални промени в политическия курс на държавата¹³. Това усещане има известни емпирични основания. У нас например три поредни правителства — дясно, центристко и ляво центристко — следват в общи линии една и съща политическа програма, като сменят в нея някои второстепенни акценти, както и лицата на соловите изпълнители. Тази програма като цяло е разумна и успя да изправи на крака страната след тежката криза от 1996 - 1997 г. Разбира се, при прилагането на принципите ѝ са възможни вариации — повече или по-малко ефективни и успешни решения. От състоянието на някои сектори — като здравеопазването, например — е видно, че реформите невинаги са давали добър резултат. Но дори и в тези объркани сектори не се наблюдава никакъв сблъсък на съдържателно различни политически философии и

Таблица 1

В каква степен се доверявате на следните институции и организации?
Отговори по скала от 1 до 10, категориите 5-10 не са показани.

	Средни	Никакво дове- рие	2	3	4
Правителството – 2002	2,85	39%	14%	12%	9%
Правителството – 2006	2,89	36%	15%	18%	10%
Правителството – 2007	2,74	38%	20%	13%	8%
Парламента – 2002	2,31	46%	19%	12%	8%
Парламента – 2006	2,48	42%	17%	16%	9%
Парламента – 2007	2,29	49%	18%	12%	6%
Президента – 2002	4,30	24%	9%	8%	10%
Президента – 2006	4,70	20%	8%	11%	7%
Президента – 2007	4,59	23%	8%	9%	8%
Неправит. орга- низации – 2002	1,95	58%	9%	5%	6%
Неправит. орга- низации – 2006	2,88	33%	15%	14%	12%
Неправит. орга- низации – 2007	2,91	34%	16%	14%	10%
Политическите партии като цяло – 2006	2,28	47%	18%	14%	9%
Политическите партии като цяло – 2007	2,27	49%	18%	11%	7%

стратегии. Дебатите не водят до очертаване на принципни, политически оцветени алтернативи, а по-скоро до спор за това, кой е по-добрият мениджър и администратор¹⁴.

Това описание на демократични фрустрации важи не само за българския политически живот — в някакъв смисъл то описва тенденции, типични за целия демократичен свят. Но динамиката в налагането на тези тенденции е различна в различните държави — в Централна и Източна Европа тя изглежда е по-интензивна от тази в „утвърдените” демокрации.

В тази статия анализът ще бъде насочен към идеологическото измерение на популизма: партийно-организационните фактори и демократичната фрустрация ще бъдат разгледани само дотолкова, доколкото те хвърлят светлина върху популизма като идеология. Изследването ще се опира основно върху българския политически процес — където е нужно, аналогии с опита на други държави ще бъдат правени с илюстративна цел. Преди да преминем към този анализ обаче, нужно е да се върнем за момент към проблема с понятието „популизъм”. Популистката ситуация беше описана по-горе като специфична съвкупост на три групи от фактори — идеологически, партийно-организационни и такива, които се отнасят до фонове обществени настроения. Разбира се, за популизъм може да се говори дори и тогава, когато някоя от тези групи от фактори не присъства. Например често нововъзникнали харизматични партии биват наричани популистки независимо от тяхната идеология и обществените нагласи в дадена политическа общност. Също така политици, които използват цветист речник и критикуват политическата класа от името на народа (Жорж Ганчев), биват определяни като популисти. Такива употреби на понятието, които засягат само една от трите групи фактори изброени по-горе, са легитимни, разбира се. Интересното на популизма в Централна и Източна Европа обаче е в наслагването на трите групи от фактори при възникването на настоящата популистка ситуация. Това наслагване прави от популизма не маргинално явление (политическата импровизация на Жорж Ганчев в средата на 90-те години на миналия век). Популизмът днес е доминантната политическа тенденция: това е новият елемент в неговата политическа кариера, защото той така или иначе никога не ни е напуснал като епизодичен и маргинален феномен.

1. Популизъмът като естетизация на политическото

Намаляването на относителната тежест на стандартните мобилизационни ресурси (традиционна „лява” или „дясна” идеология и патронаж) води партиите до възприемането на нетрадиционни форми на приобщаване на електората. Тези форми се характеризират с изместването на политическото от съдържателната сфера на генерирането, аргументирането и отстояването на идеи в естетическата сфера на представянето и изразяването. Затова за популизма може да се говори не само като за идеология, но и като за естетически стил. Разбира се, всяка политическа идеология може да се възползва за представянето си пред публика от даден стил: както комунизмът се е възползвал от модернизма например.

В отлика от това важното за популизма е, че при него самият естетически стил почти напълно измества идеологическото съдържание, идва на неговото място (а не го представя). В този смисъл популизъмът е идеология на политико-естетическия формализъм.

С други думи казано, популизъмът е идеологията на представителството и представлението. Популистът заявява, че той ще представлява и излага автентично народните интереси, независимо какво е тяхното съдържание. Той ще прави това по-добре от останалите партии и политици и няма да предава тези интереси при никакви обстоятелства. Видно е, че популизъмът като идеология противоречи на идеята за либерална демокрация, която поставя редица съдържателни ограничения на народната воля под формата на защита на индивидуални човешки права, разделение на властите, спазване на международно поети ангажименти и т.н. Популистът не признава такъв род ограничения — народният мандат за него е единствената легитимна база за упражняване на властта: никакви конституционни ограничения не могат да бъдат поставяни по-високо от този мандат. Разбира се, не е нужно популистът да заявява открито, че той би нарушил конституцията. Често пъти е достатъчно готовност това да се направи да личи от неговите действия — готовност, която утвърждава неговата автентичност в очите на народа.

За да добием по-релефна представа за конкретните изразения на популизма като идеология на представителството и представлението, нека се вгледаме в неговите български модификации. Те са основно три.

Първият вид популизъм можем условно да наречем експресионистичен. Това е политически стил, който дава свободен и графичен израз на народното настроение, което в българския случай е все още преобладаващо настроение на фрустрация и недоволство. Основният принцип на този стил е, че няма забранени народни чувства за експресия. Политикът експресионист възприема езика на дадени групи, като добавя „политически смисъл“ в техните искания. Така протестът срещу условията на труд на таксиметровите шофьори се превръща във вот на недоверие във вътрешния министър например. Екологичните протести, задръстванията по магистралите и т.н. стават повод за политическа мобилизация. Изкуството на политика експресионист се състои в поддържането на илюзията за тъждеството между отделните нервни жестикулации на различни социални групи и приоритетите на обществото като цяло. Това тъждество за експресиониста е чисто вербално — неговото говорене трябва да резонира с възможно най-широк кръг от лица и групи, които всъщност може да нямат нищо общо помежду си. В наши условия, експресионизмът процъфтява в творчеството на политици като Волен Сидеров, Яне Янев и др. Сидеров приложи успешно експресионизма в разбиването на едно от основополагащите “неписани правила”¹⁵ на прехода — мълчанието за етническите малцинства в страната. “Атака” определено се възползва от мобилизационната сила на фрустрираните, но не изчезнали расистки, анти ромски и анти турски настроения в страната, за които има достатъчно социологически данни¹⁶.

Второто течение сред популистката партийна интелигенция можем да наречем условно импресионизъм. Този стил не се опитва да изразява чувство или смисъл, а разчита на внушението. Импресионистът може да говори с думите на традиционната политика и от него може да не чуete съдържателно различни или революционни идеи, чието изразяване дотогава е било потискано. Важното при него е впечатлението, импресията, която той създава, внушението, което постига с вида, изказа, маниерите си и т.н. Родоначалник на политическия импресионизъм у нас бе Симеон Сакскобургготски, който успя да постигне абсолютна чистота на формата, свеждайки съдържанието на посланието до неподражаем минимум. Неговите най-достойни ученици в това отношение са Георги Първанов и Бойко Борисов. Първият е застъпник на високата версия на стила, характеризираща се с парадност и помпозност, строго елегант-

ни костюми и заря-проверки. Вторият — като представител на по-всекидневната разновидност — залага на голата глава и наболата брада, уличния жаргон и комбинация от излъчването на Брандо и Мусолини. Бавното авторитетно говорене, с натъртвания и реторически паузи, е от ключова важност за всяка от разновидностите на този стил.

Третият основен популистки стил е неоромантизмът. Той, като всеки романтизъм, се бунтува срещу някои от каноните на класиката, в случая каноните на българския преход:

- Интеграция в ЕС и НАТО;
- Пазарна икономика с неолиберален уклон;
- Потискане на изблиците на национализъм;
- Права и свободи;
- Верска и религиозна толерантност.

Романтическият бунт у нас най-често е насочен към конституционните принципи на етническа толерантност: анти ромски лозунги, призови за ограничаване на правата на малцинствата (дори политическите им права)¹⁷; срещу евроатлантическата ориентация на страната: традиционни про руски убеждения, анти натовски и анти американски изблици, прождащ евроскептицизъм; срещу икономическите закони: незабавно увеличаване на доходите, ре национализация; срещу основните права на човека: засилена наказателна репресия, нулева толерантност и т.н. У нас всички партии имат неоромантически моменти, било по отношение на Македония, било по отношение на Турция и турците у нас. По-революционните и последователни неоромантици могат да бъдат намерени около “Атака”, макар че дори тази партия не си позволява да се опълчи срещу всички канони на прехода — например нейният евроскептицизъм е под сурдинка, а и трудно може да бъде наречена анти пазарна (по-скоро е пазарно-безразлична). Може би по-интересно е да се наблюдава как и традиционни партии като БСП и ДСБ¹⁸ например използват неоромантичния стил: Първанов за Македония и Русия, Костов за Турция и нейното членство в ЕС, правото на турските изселници да гласуват и т.н.

2. Популизмът като идеология на еkleктиката

Като чист формализъм популизмът е безразличен към съдържанието на идеите си: достатъчно е те да са представителни за народните

настроения, фрустрации и пр. Също така, важно е идеите да не разделят народа: каквито и да са те, голямото мнозинство от хората трябва да е зад тях и само малцина да им се опълчват (етнически, религиозни и сексуални малцинства, елитни интелектуалци и пр.) Това обобщаване и избягването на разделението може да се постигне основно по три начина: а) като се използват националистически и моралистки аргументи, които не разделят населението, а се отнасят „до всички“; б) като се минимизира съдържанието (минимализъм); и в) като се подкрепят всякакви идеи, дори противоречиви, стига те да са популярни и да имат подкрепа (еклектизъм). Последната разновидност ми се струва най-важна и широко разпространена, затова и на нея ще ѝ бъде отделено повече внимание в анализа.

Еклектизмът обяснява една странна характеристика на централно-европейския популизъм: неговата съвместимост с про пазарни идеологии и липсата в неговите рамки на радикални идеи за социално-икономически реформи. Както вече беше казано, много от партиите, които могат да бъдат определени като популистки, не защитават никакви радикални идеи за преразпределение чрез данъчно облагане или засилена държавна намеса в икономиката: за разлика от Чавес във Венецуела¹⁹, европейските популисти нямат алтернативен модел за развитие на икономиката на своите държави. В наш контекст идеите за национализация, които „Атака“ предлага, се оправдават не с отричането на пазарната икономика, а с корупцията при сключването на определени приватизационни сделки: в този смисъл ясно е, че дори „Атака“ не отхвърля общата социално-икономическа цел на прехода: пазарно стопанство и демократично управление.

Идеологическият еклектизъм на популизма в Централна и Източна Европа се изразява в опита да се примирят либертарианските идеи за пазарен фундаментализъм с носталгично-социалистическите идеи за социално равенство и универсална обезпеченост: либертарианството се мисли като инструмент, докато очакванията са за егалитарен и социален резултат. Общият продукт е следният:

Отричане на преразпределението: намаляване на преките данъци върху доходи и печалби и постепенно преминаване към нисък пропорционален данък; отхвърляне на данък наследство. Сходен натиск има за намаляването и на цялостното данъчно бреме и осигурителните вноски.

Оправданието за тези мерки е, че те ще засилят икономическия растеж, ще доведат до по-голямата ефективност (като събираемост, например) и по-малкото „изкривяване” на пазара, до което те водят (поради намаленото преразпределение).

Очаквания за все по-качествени публични услуги: натискът за реформи на ключови публични сектори, като здравеопазване, образование, правосъдие е особено силен в Централна и Източна Европа. Разбирането е, че държавата трябва да предоставя все по-качествени услуги на все по-ниски цени.

Очаквания за стабилен растеж на доходи и цени на акции, дялове, имоти: общата рамка, в която се разгръща източноевропейската политика, е рамка на икономически оптимизъм, в която криза — изразена в спад на доходи, цени на имоти и т.н. — е изключена. Идеята е, че „баницата” неизменно ще се увеличава, така че всеки ще е доволен от нарастване на парчето му, независимо как то се отнася спрямо това на другите.

Като цяло идеологическият еkleктизъм се основава на вярата, че съществуват либертарианско-пазарни политики, които са еднакво изгодни за всички: няма групи, които ще получат повече привилегии и облаги, както няма и такива, които ще се окажат в по-неизгодно или маргинализирано положение. Общото нарастване на богатството на общността няма как да не е полезно в крайна сметка за всички.

В тази обща интелектуална рамка политиката е важна дотолкова, доколкото тя възпира държавата от намеса в пазарните отношения. Задачата на политика е да „свива” и „оптимизира” обществените сектори, за да остави повече място за разгръщането на творческата енергия на отговорните индивиди. Еkleктиката идва от това обаче, че се вярва, че този модел ще доведе до „социален резултат”: до качествен и евтин обществен сектор, предоставящ услуги на огромното мнозинство от гражданите, които така или иначе остават зависими от тези услуги.

Странно е как Централна и Източна Европа, излизайки от комунизма, успяха да прегърнат точно такава версия на пазарно либертарианство като основна политика на прехода. Въпросът не е дали тази идеология се основава върху здравия разум или не, а в това, че няма алтернатива, която източно европейското политическо въображение да предложи. Тази безалтернативност прави всяко класическо различие между ляво и дясно в политически план невъзможно, което е и едно от

обясненията за опасното сливане на програмите на основните партии в социално-икономическата област.

3. Популизмът, сравнен с егалитарния либерализъм

Проблемът с безалтернативността не е теоретичен. Съвременната политическа теория познава много разновидности на социал демократически и егалитарни леви модели например, които се различават съществено от пазарното либертарианство. У нас има „традиционна лява партия“, но същевременно популистският еклектизъм, който беше представен по-горе, няма алтернатива. За да покажем, че обяснението на този парадокс не е в липсата на алтернативни политически теории, в тази секция ще припомним две от разновидностите на ляво центристкия либерализъм, известни от англо саксонската политическа философия. Тези разновидности са определено „mainstream“ в западния свят: вече са се превърнали в политическа ортодоксия. Въпросът, който възниква, е защо в Централна и Източна Европа политическият либерализъм бе постепенно подменен с една тясна и в крайна сметка маргинална в съвременния свят негова интерпретация, каквато е либертарианството.

Според тази интерпретация, за да се реализира индивидуалната свобода — основната ценност на либерализма — е достатъчно държавата да се минимизира до правоохранител и да се създадат условия за честна конкуренция на все по-всеобхватни и развити пазари. По-популярната версия на тази интерпретация може да се нарече и „пазарен фундаментализъм“ (ПФ), с ясното съзнание, че хората у нас, които го приемат като интелектуално промислена и обоснована житейска позиция, са малцината почитатели на автори като Хайек, Фридман и Нозик. Демо версиите на ПФ обаче са много по-широко разпространени и те насищат партии и медии.

Основните мантри на либертарианството, особено в неговите демо-версии, са следните:

- Мантра 1. Либерализмът отрича всякакви егалитарни идеи и принципи на социалната справедливост, които надхвърлят формалното равенство пред закона;
- Мантра 2. Либерализмът е срещу всяка преразпределителна функция на държавата, заради свободата на пазара;

● Мантра 3. Либерализмът изисква минимална държава и отрича всякаква държавна намеса в повечето сфери, заради защитата на индивидуалната свобода²⁰.

Не е чудно, че представен по този начин, политическият либерализъм започва да губи масова популярност: не е случайно, че либерализмът се е превърнал почти в пейоративен термин в нашия политически живот. Мнозинството го възприема като социален Франкенщайн, способен да затрие всяка общност, освен може би няколкото известни, съставени от свръхамбициозни емигранти (между които България все още не е).

Анализът, който следва, ще покаже, че поне двама парадигматични либерални мислители на съвременността не приемат Мантри 1, 2 и 3 — отделям им малко повече място, защото те остават учудващо непознати у нас²¹. Също така той се опитва да демонстрира, че отхвърлянето им не води до възраждането на социализма у нас или в чужбина, до някакъв пещерен етатизъм, падане на Борда, хиперинфлация, апология на политиката на Жан Виденов или други бедствия.

Джон Ролс или за либерализма с човешко лице

Ролс е безспорно ключовият либерален автор на нашето съвремие и затова той е естествената начална точка на настоящия анализ. Книгата му “Теория на справедливостта”²², излязла през 1971 г., променя коренно характера на политическия дебат в капиталистическите демокрации. Дотогава основни за времето си либерали като Айзая Бърлин например са смятали, че в капиталистическата демокрация са заложени неразрешими конфликти на ценности, като този между свободата и равенството, ненамесата на държавата и равните възможности за всички и т.н. Според Бърлин оправдаността на демокрацията като защитник на свободата трябва да се приеме, дори и тя да е в нерешим конфликт с принципите на социалната справедливост.

Ролс е първият, който скъсва с това мислене и се опитва да обоснове справедливостта на основните институции на пазарната демокрация. За него не е достатъчно единствено, че тези институции водят до обществено развитие и дават свобода на действие на индивида. Защо това е така? Защото ако хората ги смятат за по принцип несправедливи, тези институции или не биха били приети, или гражданите биха се разделили с тях при всеки удобен случай. Основната цел на Ролс е да покаже как

всъщност всеки по собствена воля би избрал институциите на пазарната демокрация, ако тези институции действат съобразно два сравнително прости принципа.

Първият е защитата на свободата: всеки трябва да се ползва с възможно най-широкия кръг от свободи, съвместим с този на всички останали. Вторият принцип е на равните възможности и е по-интересен за нашата дискусия, защото директно отхвърля и трите мантри, изложени по-горе. Според един от неговите елементи (който се нарича принцип на допустимата разлика — the Difference Principle) всяка политика, водеща до задълбочаване на социалните и икономическите неравенства и различия, е оправдана и приемлива само доколкото е от полза за всички и най-вече на социалнослабите в дадената общност. Разбира се, този принцип не води до материално или социално равенство, но той отхвърля идеята, че всеки резултат, до който пазарът достигне, е приемлив, идея, произтичаща от ПФ мантрите. Казано просто, от принципа на различията следва, че една общност не може да забогатява като цяло за сметка на някои свои членове, както и не може общото забогатяване да не е от полза за тези, които са материално най-зле.

Според Ролс никой разумен човек не би отхвърлил една пазарна демокрация, ограничена от двата принципа на справедливостта, стига хората да се абстрахират от конкретната си социална позиция. Така, ако бъде поставен зад едно було на неведение (veil of ignorance), което да скрива информацията за конкретното му материално състояние и талант, всеки рационален човек би избрал модела на Ролс, за да защити интересите си. Въпреки че една такава ситуация е хипотетичен мисловен конструкт, тя не е много по-различна от приемането на дългосрочни конституционни правила в една общност: всеки би действал така, че да защити своите интереси в случай, че късметът му изневери и той се окаже в групата на губещите и социалнослабите.

Теорията на Ролс показва, че преразпределението не е забранено за либералната държава, а напротив — то представлява ключов елемент, гарантиращ нейната справедливост и рационална приемливост. Политиката на доходите например не трябва да е изцяло оставена в пазарната област. Но Ролс ни кара да се замислим за тези, които наистина са материално най-зле. У нас части от средната класа (учители, лекари и т.н.) започнаха да се представят за най-ощетени или загубили. Едва ли обаче

тези групи са сред най-нуждаещите се за задействането на Ролс принцип на допустимата разлика. Все пак да не забравяме, че сме общество на гета и трайно маргинализирани малцинства. В този смисъл, принципът на различието е един разумен ограничител на егоизма на средната класа, която иска и ще иска все по-сериозно преразпределение в нейна полза.

Роналд Дуоркин или за пазарния егалитаризъм

Не е необходимо да сте заклет пазарчик, за да вярвате във възможностите, които пазарите дават за разгръщането на един позитивен индивидуализъм и творческата енергия на хората. Затова пазарът е ключов елемент от либералната идеология. Но вярата в тези принципи не води до възприемане на ПФ мантрите. Философията на Роналд Дуоркин е най-ясното доказателство за това²³.

Има общества, в които някои се раждат като участници във фондовите пазари, пазара на имоти и обикновено рядко имат проблеми да се включат в пазара на труда, заради доброто възпитание и образование, което получават. Други се раждат с различен пакет от блага: живеят в незаконни гета, не узнават за фондовите пазари и като поотраснат получават възможност да се включат най-вече в търговията на скрап и цветни метали, дрога, както и в трафика на хора. Дуоркин, наред с други теоретици, е забелязал, че в такива общества пазарите, уви, не разгръщат творческата енергия и не гарантират свободата и достойнството на всеки. Затова не са виновни самите пазари, а фактът, че те остават недостъпни за групи граждани. Решението, което той предлага, не се състои в забрана на пазарите, а напротив, в тяхното разширяване, като се гарантира някакво равенство на възможностите на всеки да се добере до тях.

Как да се гарантират равните възможности за достъп до пазара обаче? Очевидно е, че на тези, които нямат възможност да се включат, трябва да им се даде някакъв ресурс, но дори и в това първоначално разпределение, не трябва да се дава на калпак, а трябва да се използват пазарни принципи. За да стане идеята по-ясна, представете си, че сте изхвърлени на изпаднал от картите самотен остров заедно с група други пасажери и решавате да разпределите ресурсите, които новата родина ви предлага. Какво е най-пазарното решение? Вместо всеки да загра-

би каквото може, би могло да получи равен първоначален капитал под формата на мидени черупки, с които да участва в публични търгове за козите, банановите дръвчета и всичко друго, което на някого му изглежда като ресурс.

Дотук всичко прилича на масова приватизация, но не бързайте със скептичните усмивки. Следва втора стъпка, много подходяща за наши условия, която се нарича в икономическата теория „тест на завистта“ (envy test). Като провери колко кози, дървета, ниви и т.н. всеки е получил след търговете и като се огледа наоколо, има право да обяви, че не е доволен от резултата, тъй като му се вижда, че други са получили по-ценни ресурси. Търговете се повтарят до пълно изтощение, докато никой вече не желае пакета на някой друг. От тази точка нататък започва свободната търговия и резултатът ѝ може да доведе до всякакво социално неравенство.

Нещата са по-сложни, разбира се. Най-малкото, хората имат различни таланти. Някои ще се окажат по-надарени за отглеждане на кози и банани от други, които може би са прекрасни компютърджии. Поради намокряне на хардуера, да речем, за таланта на вторите няма пазар. При такива драматични ситуации, които пак водят до изключване на хора, Дуоркин предвижда нещо като вторичен пазар на застраховки. Всеки разумен компютърджия вместо да си купува само кози, би могъл да си закупи с известна част от мидените черупки дългосрочна застраховка срещу провал на животинската му ферма. Въвеждането на една такава схема, която да бъде финансирана с мидени черупки и периодични вноски от бъдещия доход на всеки застрахован, би допринесла още повече за примиряването на пазара с принципите на равенство на възможностите и максимално разширен достъп до него.

Твърдението на Дуоркин е, че след разпределението на ресурсите и създаването на необходимите пазари на пустинния остров свободата и равенството няма да бъдат в конфликт. Всички ще могат свободно да разгърнат своите възможности, без да се тревожат от това, че участват в игра, в която по принцип нямат равни шансове. По този начин имаме основание да говорим за пазарен егалитаризъм.

Поуката от теорията на Дуоркин не е, че в сегашната ситуация у нас правителството трябва да раздава мидени черупки. По-скоро има смисъл да се разширява прилагането на пазарните принципи, които да

динамизират икономиката ни, но по начин, който не води до изключването на групи от хора от възможности за забогатяване и просперитет. Ако говорим за образованието например, въвеждането на ваучери за всеки ученик, чрез които родители и деца свободно да избират училище, ще е безспорен прогрес. Трябва да се помисли сериозно и за ситуацията във висшите училища. Макар че това не се забелязва поради държавното финансиране, част от българските граждани (от средната класа най-вече) получават допълнителен публичен бонус за своето индивидуално развитие под формата на университетско образование. По принцип, както при средното образование, всеки трябва да има достъп до това благо²⁴. Както всяко дете един ден ще получава ваучер за основно и средно образование, така то може да получи и ваучер за висше образование. Ако случайно реши да не стигне до университета или пък не му се учи за тежки приемни изпити, ще може да използва ваучера за друга професионална квалификация и специализация или за започване на някакъв бизнес, след предлагане на проект например. По този начин никой няма да може да се оплаче, че поради липса на интелектуални заложи не е получил равен шанс да се включи на пазара на труда.

С две думи, Дуоркин ни кара да мислим за разширяване на пазарите, като се спазват обаче някои принципи на елементарната справедливост, без които твърденията, че пазарите насърчават творческия индивидуализъм, звучат кухо и дори цинично. Разширяването на пазарите чрез ползване на ваучери и мидени черупки може да е значително: мислете например за финансирането на политическите партии. Вече са изработени ваучерови модели, които ще обвържат държавната субсидия (която и сега така или иначе даваме) с индивидуалния избор на всеки гражданин. При реализацията на тази схема партиите няма да зависят само от даренията на няколко големи донора и държавата, но и от конкретните решения на всеки: ето как пазарът в тази сфера може да доведе до по-голяма отговорност в политиката²⁵.

По подобие на Ролс, Дуоркин също не изключва преразпределението като функция на държавата, а напротив — то би било от ключова важност за практическото реализиране на предложения от него либерално-егалитарен модел.

4. Как е възможна популистката еkleктика?

Ако доминацията на популизма като идеология не може да бъде обяснена просто с липсата на алтернативни съвременни идеологии, кои са факторите, отговорни за неговото налагане? Един от тях е неговата гъвкавост и адаптивност. Популизмът е еkleктичен и може да съжителства с различни по цвят идеологии, като съвместява техни ключови елементи. Особеното на източно европейската разновидност, както бе казано, е, че тя комбинира либертарианска пазарна рамка с егалитариански и социални очаквания. Какви са другите причини за налагането на този еkleктичен модел у нас тогава?

Късметът на новака

Източно европейският популизъм е възможен заради добрата външна и вътрешна икономическа среда в периода от началото на 90-те години на миналия век досега. Теорията за неизменно „нарастващата баница“ — на която той се основава — работеше като цяло и това даваше основание на населението да приеме еkleктиката от либертарианска рамка и социален резултат. При една сериозна световна рецесия или криза обаче хранително вкусовия модел на баницата ще изчерпи своята валидност и ще постави неприятни дилеми от рода на: повече данъци или по-малко обществени услуги.

Парадоксът на средния избирател

Теорията на рационалния избор ни кара да мислим, че основните партии трябва да се стремят да се приближат до интересите на средния избирател (median voter)²⁶. Двете основни партии в България в момента — ГЕРБ и БСП — наистина черпят своята подкрепа от средните по доходи социални групи. И БСП, и ГЕРБ имат сходни програми и разчитат на подкрепа от сходни групи от граждани. Това ги прави трудно различими и размива ангажираността на хората с тяхната конкуренция. Таблица-та по-долу илюстрира опасното сходство. Кутийките в курсив са тези, в които има най-много граждани (около 73%). И БСП, и ГЕРБ черпят огромното мнозинство на своята подкрепа точно от тези кутийки, което обяснява тяхната относителна популярност в сравнение с елитарни формации като НДСВ и ДСБ. Наистина, БСП е представена по-добре

в най-ниската кутийка в курсив, докато ГЕРБ е по-добре представена в най-високата. Но тази разлика не може да опише някакво дълбоко социално и оттам идеологическо различие между тях.

Таблица 2

За коя партия бихте гласували, ако парламентарните избори бяха следващата неделя?²⁷

Месечен доход на член от семейство	% население	БСП	ГЕРБ	ДСБ	НДСВ	Атака
Под 50	6	14,3	3,6	0	5,4	5,4
<i>50-100</i>	<i>16</i>	<i>20,0</i>	<i>15,0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>8,8</i>
<i>100-150</i>	<i>21</i>	<i>27,3</i>	<i>18,2</i>	<i>0,5</i>	<i>1,4</i>	<i>3,8</i>
<i>150-200</i>	<i>17</i>	<i>20,8</i>	<i>23,8</i>	<i>1,8</i>	<i>1,2</i>	<i>4,8</i>
<i>200-300</i>	<i>19</i>	<i>14,8</i>	<i>20,1</i>	<i>2,1</i>	<i>2,1</i>	<i>2,6</i>
300-500	13	11,4	15,9	6,1	2,3	6,8
500-800	4	16,2	27,0	0	13,5	2,7
Над 800	2	5,9	35,3	5,9	0	0
Общо		18,7	18,5	1,7	2,1	4,8

Изводът е, че „лявото” и „дясното” са се превърнали в нюанси на настроеността на сходни по обективен статус социални групи. На ниво субективно усещане, разбира се, разлики има: левите обикновено се страхуват, че губят статус, докато десните са по-уверени в себе си. Но това са различни нюанси на една и съща статистическа сивота, в която е изключително трудно да се прокарат съдържателни различия на ниво политики. Например не е логично да се преразпределя от тези, които са между 150-300 лева, към тези, които са на 50-150 лв, защото резултатът ще е по-голяма обща бедност, а не повече справедливост. Затова, логично е по отношение на преразпределението сред средните избиратели ГЕРБ и БСП да стоят зад идентична политика.

Не е ясно обаче защо например нито БСП, нито ГЕРБ искат да налагат прогресивни данъци върху групите с по-висок доход — тези над

300 лв. Вярно е, че ГЕРБ черпят подкрепа от тези групи, но също така е вярно, че голямото мнозинство от техните членове са в по-ниските доходни категории. За БСП ситуацията е още по-необяснима. Парадоксът се състои в това, че средният избирател отказва да преразпределя в своя полза! Какви могат да са обясненията?

Едно от тях е, че с въвеждането на плосък данък и с отказа от преразпределение средният избирател всъщност си гарантира, че държавата няма да взема от неговите доходи в полза на тези в най-ниската доходна категория (до 50 лева). По теорията на Ролс това ще са най-нуждаещите се — тези, към които трябва да има най-много преразпределение. От тази егоистична гледна точка става ясно защо средният избирател е все по-безразличен към преразпределителната функция на държавата — тя не засяга него, и няма да е в съответната степен в негова полза. В една такава ситуация средният избирател предпочита да плаща възможно най-ниски данъци, като се ползва от възможно най-широк кръг обществени услуги, които са достъпни за всички и не дават особени преференции на тези с най-ниски доходи. Този егоизъм на средния избирател е една от основните причини за налагането на популистката еkleктика, като комбинация на либертариански инструментариум, равен достъп до публични услуги и очаквания за социално благоденствие и равенство.

Сменената идея за гражданство

Парадоксът на средния избирател, който се отказва от преразпределението, може да бъде и резултат от промяната на понятието за гражданство и политическа общност в съвременния свят. Богатите и образованите стават все по-мобилни и космополитни. Ако дадена общност преразпределя техните доходи в полза на други групи, най-вероятно е те да я напуснат. Новите форми на комуникация, свободата на придвижване на стоки, капитали и услуги също така засилват тази мобилност и намаляват техническата възможност за облагане на групите с високи доходи. В този смисъл имаме гетоизиране на най-бедните и космополитизиране на най-богатите. И двете групи са всъщност само номинални граждани и членове на своите политически общности: едните са потенциални външни емигранти, а другите са перманентни вътрешни емигранти.

Това е една от причините за възхода на национализма в съвремен-

ната политика: това е опитът на средния избирател да задържи богатите в своята общност и да изгони бедните и маргинализираните от нея. Сходни са причините, които обосновават и възхода на популистката идеология: преразпределението бива постепенно редуцирано, за да се запази номиналното единство на политическите общности.

Заклучение

В настоящата статия популистката идеология беше описана като паразитираща върху идеите на други познати системи и доктрини. Нейната основна функция е в представителството и представлението на популярни сред дадена общност идеи, независимо от тяхното съдържание. В този смисъл, същността ѝ е естетическа — тя е отражение на настроеността на дадена общност. Тази чиста форма добива различно съдържание в различни общества. В Централна и Източна Европа съдържанието е еkleктична смес на либертариански политики с егалитарни очаквания за социално-икономически резултати. Тази смесица поставя под сериозен въпрос всяко смислено различие между ляво и дясно и отмества политиката към области като национализъм и антикорупционен морализъм.

И десните, и левите идеологии са потърпевши от този еkleктизъм, но в особена опасност са егалитарно-либералните идеологии, които са на път да бъдат трайно маргинализирани. Тяхното преосмисляне и осъвременяване е наложително за тези, които вярват, че все пак идеите имат значение и последствия.

Като цяло популистката идеология е силно контекстуално зависима: нейната доминация в момента се дължи на щастливо стечение на обстоятелствата, което не налага правенето на „трагични избори“ или избори, при които има губещи и печеливши. Централна и Източна Европа отново изживява утопия: утопията на политиката като непрекъснатата игра с позитивен сбор. Популистът е печелившият политик в тази утопична ситуация. Въпросът е дали либерално-демократичната инфраструктура на обществата в региона ще бъде достатъчно добре запазена, за да осигури добро управление и в кризисните ситуации, които един ден ще означават края на утопията.

Бележки:

¹Виж специалния брой на The Journal of Democracy, “Is East-Central Europe Backsliding?” (October 2007, Volume 18, No. 4) с текстове на Жак Рупник, Мартин Бутора, Бела Грешковиц, Иван Кръстев и др.

²За „екстремизма“ на популизма виж Daniel Smilov, “The Banality and Extremism of Populism: Analysis of Dangers”, in Critique & Humanism Journal, Vol. 23, No 1/2007, Special Issue: The spectre of the people. New forms of populism.

³Кас Муде, “Популистският Zeitgeist”, Политически изследвания, брой 2/2007 г.

⁴За анализ на различни дефиниции на понятието „популизъм“ виж статията на Светослав Андреев „Видове популистски партии и бъдещето на демокрацията в България”, Политически изследвания, брой 4/2007 г.

⁵За един сравнителен анализ на популизма в Централна Европа виж изследването Populist Politics and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe, IVO, Bratislava, 2008, <http://www.ivo.sk/5353/en/news/ivo-released-working-paper-populist-politics-and-liberal-democracy-in-central-and-eastern-europe> Виж по-специално уводната обобщаваща статия Daniel Smilov and Ivan Krastev, “The Rise of Populism in Eastern Europe: Policy Paper”, стр. 7.

⁶Като изключим национализма и анти корупционния морализъм.

⁷На пръв поглед резултатите не са еднозначни (Състояние на обществото III, 2007 г.): 40, 7% от гражданите са съгласни (напълно или донякъде), че многопартийната система и демократичният парламент са най-доброто управление за България, докато несъгласните (напълно или частично) са 23,2% (при доста висок процент не можещи да преценят — 36%). Само 18,7% обаче подкрепят (частично или напълно) диктатурата. Това е видим напредък спрямо изследването Състояние на обществото I, 2002 г. (СО I), когато 31% подкрепят диктатурата частично или напълно.

⁸Въпреки значителното увеличение на хората, които виждат подобрене в развитието на страната и в собствения си живот, все още групата на песимистите, които виждат влошаване, значително преобладава.

⁹Унгарските изблици на народно недоволство и протест през 2006 г. са добра илюстрация на тази теза в друг контекст.

¹⁰56,5% от гражданите смятат, че “по-голям проблем са политиците, от тях зависи как живеем” (СОС III).

¹¹78,1% заявяват, че нямат никакво доверие на политиците (СОС 2007).

¹²Показателен бе избликът на приглушено народно недоволство от една процедурна поправка на Конституцията, според която кворум ще се изисква само по време на гласуванията в зала. Тълкуванията в популярните медии бяха еднозначни - опит на депутатите да легализират отсъствието си от работното място. Тези тълкувания не са интересни като принос към парламентаризма — в крайна сметка британската долна камара физически не може да побере всички депутати и никой не страда от отсъствието на достатъчно „работни места”. Нашенската интерпретация е просто сигнал за дълбочината на неверието в обществената полза от парламентарната дейност.

¹³На първо място, драматично висок процент хора заявяват, че няма да гласуват: 44.9% (СО III). 45.7% заявяват, че “не биха направили нищо”, ако не са доволни от управлението на страната (включително не биха работили за предсрочни избори. 46.8% заявяват, че няма шанс да се постигне промяна на управлението: по-нюансираните песимисти в това отношение са всъщност над 90%.

¹⁴Ако се замислим, грешката в здравната реформа не е в това, че е твърде лява или

Как се променя:	Променя се към по-добро	Не се променя нито към по-добро, нито към по-лошо	Променя се към по-лошо	Без отговор
Вашият собствен живот – 2006	19%	35%	46%	0%
Вашият собствен живот – 2007	23%	39%	38%	0%
Животът на вашето поколение – 2006	15%	34%	50%	2%
Животът на вашето поколение – 2007	15%	38%	44%	3%
Вашето населено място – 2006	16%	37%	45%	2%
Вашето населено място – 2007	26%	38%	33%	3%
България – 2006	16%	34%	48%	2%
България – 2007	25%	31%	39%	5%
Светът – 2006	21%	38%	35%	6%
Светът – 2007	28%	37%	25%	10%

твърде дясна. Тя просто даде прекомерни права на два монополиста — здравната каса и лекарската съсловна организация: интересите на гражданите останаха на далечен заден план. В този смисъл проблемът не е в някакъв ляв „статизъм”, а в корпоративното „захващане” на цял един сектор от професионални, частни интереси. Към това трябва да добавим и един по-фундаментален проблем — превръщането на професиите (лекари, адвокати, учители и т.н.) в бизнеси. Ако в миналото тези професии са се самоуправлявали чрез строг кодекс от вътрешни правила, днес все повече те следват принципа на печалбата в състезателни условия. Лекарите например стават по съвместителство продавачи на лекарства и услуги; пациентите стават клиенти и т.н. В крайна сметка основната ценност, която системата защитава, едва ли днес е здравето. Този процес е глобален и ние трудно можем да го избегнем, но това не значи, че, както досега, трябва да се правим, че не съществува. Общият извод е, че дори в трудните за реформиране сектори не може да се говори лесно и еднозначно за „лява” и „дясна” политика. Дори и това да е възможно, нашите партии не са успели да произведат такива политики, което засилва усещането, че политическа промяна чрез избори трудно би довела до значими промени в политическата линия на страната.

¹⁵Особено точен е английският термин “gag rules”, който се отнася до неписани правила, които всички приемат, без да ги поставят на дискусия. Разбирането е, че проблематизирането на тези правила би поставило под въпрос самата политическа общност.

¹⁶Например 28,5% смятат, че ромите получават повече, отколкото заслужават — според изследването на Алфа Рисърч по проект на Отворено общество и ЦЛС „Състояние на обществото III” 2007.

¹⁷41% от населението смятат, че ДПС трябва да се забрани — СО III.

¹⁸Впечатляващо е, че 70,6% от привържениците на ДСБ смятат, че ДПС трябва да бъде забранено.

¹⁹Чавес е труден случай за категоризация. Той може да бъде определен и като старо-

моден статист-социалист, използващ модерна популистка риторика и похвати. Той може би има съдържателна идеология — някакъв вариант на държавен социализъм — която се опитва систематично да налага. Ако тази идеология стане непопулярна във Венецуела и той я изостави поради този факт, ще можем да определим Чавес като чист популист, според понятието, предлагано в този анализ.

²⁰ПФ не е научна теория, защото за разлика от научните теории не е нито концептуално непротиворечива, нито пък е емпирично проверена. Що се отнася до вътрешната ѝ консистентност, ПФ разчита на предпоставки, които са несъстоятелни, като допускането за завършени (complete) пазари, например: т.е. “че има пазар за всяка възможна ситуация”. Но както самият Кенет Ароу показва през 1964 г., “някои пазари на фючърси, по-специално пазари на риска, неизбежно отсъстват. След като някои пазари отсъстват... не всички икономически агенти разполагат с една и съща информация...” Това пък, в крайна сметка, води до неефективно и небалансирано разпределение на ресурси. Нещо повече, “дори само някои пазари да отсъстват, разпределението на ресурси и на другите пазари ще е неефективно.” Тези думи на Пшеворски, разбира се, не решават веднъж и завинаги интелектуалния дебат за аксиомите на ПФ, но подсказват, че в основите на тази теория има доста сериозни пукнатини.

Що се отнася до емпиричната валидност на ПФ, резултатите са далеч от несъмнени. Често пъти успехът на развитите западни демокрации през последния половин век се привежда като пример за триумфа на неограничените пазарни сили. Но всеки поне малко изкушен в политическата икономия ще признае, че всяка световна демокрация - САЩ, Великобритания, Япония, Германия и т.н. - следва свой специфичен модел, който е компромис между пазара и държавната намеса и регулация. Ако вярваме на историка Тони Джуд например, ще видим, че следвоенна Европа е постигнала забележителни резултати не въпреки, а именно поради значителната държавна намеса във възстановяването на икономиката. Дори ако се вгледаме само в държавите в преход, ще видим, че сред най-успешните са както силно “про пазарни”, като Естония и Словакия, така и далеч по-склонни да интервенират в икономиката, като Словения и Чехия. Дори Унгария, с нейния голям дефицит и високи данъци, пак трябва да се брой по-скоро като много успешна държава (особено в сравнение с нас).

²¹Това непознаване е факт въпреки работата на Стилиян Йотов по запознаване на българската аудитория с автори като Ролс и Дуоркин. Вижте по-специално: Стилиян Йотов, “Равенство и Егалитаризъм”, Агата, София, 2004 г. Вижте също така и следната работа върху перфекционисткия либерализъм на Джоузеф Раз: Ружа Смилова, „Перфекционизъм и легитимен авторитет: либералната политическа философия на Джоузеф Раз”, Разум, 3-4, 2005 г.

²²Теория на справедливостта, София — С.А., 1998 г.

²³Тук анализирам работата Ronald Dworkin, “What Is Equality? Part 2: Equality of Resources”, in *Philosophy and Public Affairs*, 10, 1981.

²⁴И наистина, в Германия например този принцип е конституционно закрепен, макар че конкретната му реализация е довела до масов наплив в университетите (които не могат да откажат прием), падане на качеството на обучение и насищане на пазара с ненужни специалисти. Възможен е и друг, по-пазарен подход към реализацията, обаче, без да се отхвърля валидността на принципа.

²⁵Много макроикономисти биха реагирали остро на тези предложения за разширяване на пазарите и включването на нови групи от хора чрез ваучери, защото може да се наложи данъчната система да се модифицира, за да е в състояние да поеме тези разходи. Може би ще има ситуации, в които свещената крава на ниския плосък данък ще се окаже заплашена, както и други екзотични животни като, не дай Боже, липсата на данък наследство например. Така или иначе, ваучерите ще доведат до някакво преразпределение на доходи и оттичането и разпръскването им сред големи групи от хора.

Тук възниква следният въпрос, който вече не е свързан със справедливостта и индивидуалната свобода, а с икономическата ефективност. Не е ли все пак по-добре ресурсът да остане в ръцете на една по-малка група (бизнеса), която да започне да го инвестира, вместо да се разпръсва на дребно между голямо множество индивиди. Ако ресурсът е даден като целеви ваучери (за образование или партийно финансиране например) загуба може и да няма. Но ако преразпределението доведе до вдигане на доходите на някои групи, като учителите например, загуба на икономически растеж е вероятна. Това е така, защото ресурсът ще отиде най-вече за потребителски стоки, повечето с чужд произход, като плазмени телевизори и DVD-та, увеличаване на тегленето на потребителски кредити и т.н. Друга част ще отиде за театри и библиотеки — все неща с ниска инвестиционна стойност. Обратно, ако няма преразпределение и ресурсът остане в бизнеса, след закупуването на няколко майбаха и друга скъпа техника, все пак ще останат големи суми за инвестиране в икономиката. Ерго, разширяването на пазарите чрез разпръскване на ресурси (чрез ваучери, заплати и т.н.) е вероятно да доведе до липса на смислена икономическа дейност и застой.

Дали това е неизбежно обаче? Решението на Дуоркин за увеличаването на доходите на учителите например най-вероятно би било следното: част от него да бъде получено под формата на ваучер, който учителят да може да инвестира във взаимен фонд, застраховка живот или друг подобен финансов инструмент, без да има право да продава закупените книжа за определен период от време. По този начин може да се постигне едно чувствително разширяване на кръга от участници в различни пазари, без задължително да се стига до разхищение на ресурси и задръстване на домовете с китайска техника. Може би все пак учителите и другите групи в подобно положение трябва сериозно да обмислят оферти, включващи мидени черупки.

²⁶Вижте известната от работата на Антъни Даунс “median voter theorem” в Anthony Downs, *An Economic Theory of Democracy*, New York: Harper and Row, 1957.

²⁷„Състояние на обществото III”, декември 2007 г.

БЪЛГАРСКАТА ПАРТИЙНА СИСТЕМА: ВЪЗНИКВАНЕ НА НОВ ТИП КЛИВИДЖ “ЦЕНТЪР – ПЕРИФЕРИЯ”

МИЛЕН ЛЮБЕНОВ

1. Увод

В годините на преход към демокрация партийните предпочитания в България се оказаха един особено динамичен компонент, определящ до голяма степен характера и особеностите както на формиращата се партийна система, така и на развитието на процесите в зараждащото се гражданско общество. Вече близо двадесет години след началото на демократичните промени политическите партии и партийната система в България показват ниска степен на консолидация, стабилност и предвидимост. Материален израз на това са нарастващото недоверие към партиите и политическия елит от страна на гражданите; увеличаването на процента на негласуващите по време на избори; засилването на популисткия дискурс в обществото и появата на нови популистки партии, които печелят електорална подкрепа.

Целта на тази статия е да даде емпирични доказателства в подкрепа на тезата за очертаването на нов тип кливидж “център – периферия”, който все повече ще оказва влияние върху структурирането на партийните предпочитания на избирателите.

Основанията за една подобна хипотеза са все по-силните социално-икономически различия между центъра и периферията, катализатор за което е засиленият процес на обезлюдяване на периферията (провинцията) за сметка на външна миграция към чужбина и вътрешна миграция към столицата. Тези процеси са подсилени от наличието на устойчив социален популизъм в обществото — предпоставка за засилване на популистките нагласи.

2. Концептуална рамка

За да бъде изграден теоретичен модел за ролята на кливиджите за превръщането на едни или други партийни предпочитания в структурирен

политически избор, изграждащ новата демократична партийна система в България, е необходимо да бъде разгледан накратко общият научен дебат за значението на кливиджите в бившите комунистически държави.

Популярната концепция на Липсет и Рокан за трансформирането на кливиджите в партийни системи кара мнозина да подложат на проверка този модел в условията на новите европейски посткомунистически демокрации (Lawson et al., 1999; Batory and Sitter, 2004; McAllister and White, 2007). Това съвсем естествено поражда въпроса — адекватен ли е този модел за обясняване формирането и структурирането на партийните предпочитания в страните от Централна и Източна Европа?

За да бъде отговорено на този особено важен въпрос, е необходимо да бъдат взети под внимание следните няколко фактора:

Първо, концепцията на Липсет и Рокан разглежда генезиса на развитието на западните общества на базата на общи цивилизационни процеси, които са се случили в определен исторически период от време и които определят основните “елементарни блокови структури на модерното демократично развитие” (Mair, 2006: 374).

Второ, този процес, определящ развитието на социално-икономическите и политически отношения в западните общества, вследствие динамиката и проявленията на кливиджите, съвпада с развитието на модерните масови партии, които направляват, структурират и канализират кливиджите чрез силните тогава класически представителни функции на партиите. Именно масовите партии придават така важния организационен елемент, който не само създава предпоставка за изграждане на идентичности, на които кливиджите се основават, но и на политизирането им под формата на политически идеологии, чрез които кливиджите се “прехвърлят” в политиката.

Тези процеси не са характерни за новите европейски демокрации поради чисто историческите причини и закономерности. Това прави проблематично прилагането на концепцията за кливиджите на Липсет и Рокан за страните от Централна и Източна Европа. Този въпрос е повдигнат в няколко ключови текста, които ще бъдат разгледани накратко в следващите редове.

Най-общо съществуват три типа изследвания за кливиджите в страните от Централна и Източна Европа — едните прилагат изцяло концепцията на Липсет и Рокан с тяхната типологизация на кливиджите

(McAllister and White, 2007), други я използват само частично за някои кливиджи като аграрния например (Batory and Sitter, 2004), а трети търсят изцяло нови кливиджи (Lawson et al. 1999).

Според Макалистър и Уайт (2007) социалните кливиджи в новите демокрации са подобни на тези в утвърдените демокрации, като преобладават тези с религиозна и класова доминация. Общата оценка, която двамата автори правят, е, че за разлика от партиите в Западна Европа тези в Източна са далеч по-неефективни в своето представителство на кливиджите. Изследването, направено от Макалистър и Уайт, има една съществена методологическа слабост, която се крие в неговия подход. Дватама търсят наличие на кливиджи единствено в социалната структура на обществото, т.е. ако има съществени социални различия, основани на религия, етнос, социална стратификация, степен на урбанизираност, то това означава, че съществуват и кливиджи. Социалната структура на обществото обаче не е достатъчно условие за наличието на кливиджи (виж Mair, 2006).

Друг основен подход при изследването на кливиджите в посткомунистическите демокрации е този, при който те се дефинират по чисто индуктивен път, както правят в Lawson et al. (1999). Тази книга, под редакцията на Лоусън, Ръомеле и Карасимеонов включва case studies за България, Румъния, Полша, Чехия и Унгария. Тук ще бъдат разгледани общата теоретична рамка, зададена от Ръомеле и Лоусън, и подходът на Карасимеонов за кливиджите в България, който заслужава да бъде анализиран подробно.

Кей Лоусън предлага едно по-общо определение за кливидж, което по-лесно би прилягало на вписването на тази политологична категория в социално-политическите условия на новите демокрации от Централна и Източна Европа. Ще използвам това определение като изходно положение при изграждането на моята концептуална рамка за кливиджите в България, като то ще бъде разгледано в критичен план — съпоставено с гледището за трите основни съдържателни характеристики на кливиджите, дефинирани от Бартолини и Мейър (1990). Според Лоусън “кливиджите са дълготрайни структурни конфликти, които пораждат противопоставящи се една на друга политически позиции, независимо дали са представени или не от партии” (Lawson et al. 1999: 22).

Едно подобно определение има няколко съществени предимства,

но се забелязват и редица недостатъци. Самата Лоусън отбелязва, че даденото от нея определение е “едно от многото”, като ще “остави на читателите да решат коя от дефинициите да изберат” (ibidem: 22). Всъщност другата дефиниция е тази на Бартолини и Мейър (1990) за трите характеристики на кливиджите. Аз мисля, че Лоусън дава едно подобно определение, тъй като опитва да избегне формулировката на Бартолини и Мейър, според която кливиджите се основават на (1) ясно социално разделение, (2) изразена идентичност и (3) организация. При условие, че концепцията за трите характеристики на кливиджите бъде приложена за страните от Централна и Източна Европа, то това автоматично би изключило наличието на кливиджи в тези страни, каквито всъщност колективът под ръководството на Лоусън, Ръомеле и Карасимеонов търси. Това е така, защото (1) в посткомунистическите общества са трудно разграничими дадени социални разделения — освен етнически или религиозни, (2) което от своя страна прави невъзможно наличието на ясно различими идентичности, на които групата трябва да се основава, (3) а партиите не могат да бъдат адекватен организационен инструмент за изразяване на дадени кливиджи, дори и да има потенциал за такива, поради това, че те не могат да изпълняват своите представителни функции, така както това са правили техните западни аналози в миналото (Katz and Mair, 1995; Kopecky, 1995; Katz and Mair, 2002; Biezen, 2000).

Това всъщност е основната причина, поради която Лоусън използва едно подобно широко определение, допускайки възможността кливиджите да са “противопоставящи се политически позиции”, независимо дали са партийно представени. Това обаче поражда опасност от дефиниране на различни по тип и произход конфликти, или дори елементарни различия в мненията и нагласите като кливиджи. Това изправя изследователя пред дилемата, че ако приеме широкото определение за отправна точка, по която да търси и класифицира кливиджите, почти сигурно ще сбърка, тъй като ще дефинира различни конфликти като кливиджи, а ако приеме дефиницията за трите характеристики на кливиджа, то тогава възможността да има такива в новите демокрации почти изчезва.

Стъпка в посока преодоляване на това теоретично противоречие, което неминуемо би имало фактически последици и на емпирично ниво, може да бъде намерена в подхода на Карасимеонов за кливиджите (Карасимеонов, 2006; Karasimeonov, 1999). В своята студия за България

в книгата на Lawson et al. (1999) Карасимеонов предлага една нова типология за кливиджите, по неговите думи, която по-удачно би се вписала в контекста на посткомунистическите демокрации, и считам, че оттук може да бъде открит път за решение на по-горе описаното противоречие. Карасимеонов разграничава четири типа кливиджи: исторически, временни (преходни), актуални и потенциални.

“Историческите са тези, унаследени от предкомунистическото минало, които се появяват отново в посткомунистическата реалност. Преходните кливиджи са тези, които определят партийното формиране и разделения в началната фаза на прехода, но по-късно изчезват или са “погълнати” от нови кливиджи, типични за периода на консолидация на посткомунистическите общества. Потенциалните кливиджи са онези основни въпроси и конфликти в посткомунистическите общества, които са във фаза на формиране и могат да се превърнат в действителни кливиджи като последица от развитието на новата икономическа и политическа система. И новите (актуални) кливиджи са тези, които са продукт на посткомунистическото общество и са достатъчно неизменни да обусловят формирането на партии” (Karasimeonov, 1999).

В основата на това разделение, което прави Карасимеонов, е всъщност времевият диапазон и потенциата за генезис на кливиджите, а не толкова някаква тяхна присъща типологична обособеност, която да определи и рамкира дадени техни съдържателни характеристики. Типологията, в класическия Веберов смисъл, означава наличие на ясно обособени характеристики на даден субект или явление, които са съществени само за него и го различават от други подобни субекти или явления. В този смисъл един “исторически кливидж”, появил се отново в посткомунистическите реалности, би означавало, че е “действителен” и “реален”, същото се отнася и за “потенциалните” и преходни кливиджи — щом ги има, те са реални. Друг основен проблем при подхода на Карасимеонов, поражда самият термин “временен” или “преходен” кливидж, тъй като основната и безспорна характеристика на кливиджите, която е базова и за широкото определение на Лоусън, е, че те са “дълготрайни структурни конфликти”. Това, че някакво противопоставяне, независимо на какво се основава, изчезва скоро след като се появи, категорично би означавало, че не става дума за кливидж.

Въпреки тези проблеми в подхода на Карасимеонов може да се

открие ключът за дефиниране и разпознаване на кливиджите в новите демокрации от Централна и Източна Европа, заложен във възможния генезис на развитие на кливиджите, който Карасимеонов реално предлага. Самият той твърди:

“Тази типология определя само темпорално кливиджите. Тя трябва съответно да бъде допълнена със същностния анализ на съответните кливиджи, получили адекватния си политически израз като повече или по-малко трайна идентичност на значими групи избиратели с определена политическа партия” (Карасимеонов, 2006: 227)

В тази връзка считам, че първоначалното разграничение, което трябва да бъде направено, когато изследваме кливиджите, е между кливидж потенциал и “реален кливидж”. По този начин “историческите”, “преходните” и “потенциалните” кливиджи на Карасимеонов могат да бъдат разгледани като потенциални конфликтни линии, които могат да бъдат трансформирани в истински кливиджи. Казано по друг начин, определението, което ще използвам тук, за това какво е “реален кливидж” ще се основава на подхода за трите характеристики на Бартолини и Мейър, т.е. само при условие, че са налице и трите структурни елемента ще говорим за кливидж, а ако са налице по-малко, ще става дума за “кливидж потенциал”.

3. Методологията

Въпросът за избор на подходяща методология е от изключителна важност за всяко едно изследване. За доказване на основната хипотеза ще използвам два основни изследователски метода: многофакторен регресионен анализ и метода на класификационните дървета.

Многофакторният регресионен анализ цели да установи факторите, които определят структурирането на партийните предпочитания, като ще бъде търсена взаимовръзка между количествени променливи фактори и количествена променлива резултат.

Независимите променливи ще отразяват индикатори, свързани със социалната структура на обществото като възраст, размер на населеното място, социално-икономически статус. Зависимата променлива ще бъде скалата ляво—дясно, чрез която могат да бъдат определени партийните предпочитания на избирателите.

За доказване на поставените хипотези ще използвам т.нар. метод на класификационните дървета и метода Exhaustive CHAID, които обикновено се използват при анализи на риска, откривайки различия там, където ги има. Това е един от най-силните методи за установяване на връзки, който може да работи както с количествени, така и с качествени променливи. След като се зададат независимите променливи, при условие че има различия в резултата, това се показва чрез разклонения на съвкупността, които са в дървовидна форма, а ако няма различие, съвкупната информация остава цяла, т.е. не се получават разклонения.

Методът на класификационните дървета ще бъде приложен, за да бъдат разкрити ценностни различия в партийните предпочитания в България, посредством ликертови скали, които са най-подходящи за изследване на ценностни нагласи.

Данните, които съм обработвал, са от представително изследване, отразяващо проучване на общественото мнение, реализирано от Международната програма за социални изследвания (ISSP). Това е едно авторитетно международно сравнително изследване, в което е включена и България.

4. Резултатите

Анализирайки еволюцията на посткомунистическата партийна система в България, Карасимеонов очертава наличието на две относително различни партийни системи. Първата от тях възниква непосредствено след промените, като се характеризира “предимно с налагането на двуполусния силно поляризиран модел на партийна система, отличаващ се с доминацията на БСП и СДС” (Карасимеонов, 2006: 105). Втората партийна система започва своето развитие след парламентарните избори през 2001 г., като “придобива контурите на многопартийна система с умерена поляризация” (пак там). Според Карасимеонов “първата партийна система остана безвъзвратно в миналото, а втората тепърва ще се развива със своя специфична динамика” (пак там).

Поради това изложението ще бъде разделено на две части. Първоначално ще бъдат потърсени факторите, които оказват влияние върху структурирането на партийната система на прехода до 2001 г., а след това онези, характерни за постпреходната партийна система.

4.1 Отношението към миналото: основен фактор за структуриране на партийната система на прехода

Характерно за посткомунистическите държави е ниската степен на партийна идентификация от страна на гражданите. Причина за това е, че „много рядко социалната стратификация стои в основата на формирането на партиите. По-скоро партиите бяха създавани често на базата на политизирани становищни различия относно институционални въпроси, а именно желанието, степента и насоките за промяна на режима” (Biezen, 2000: 397).

България не прави изключение от тази обща тенденция, като в началните години на прехода към демокрация българските партии залагаха в много по-голяма степен на символика, базираща се на отношението към комунистическото минало и не толкова на идеологията и партийните програми (Карасимеонов, 2006). Използването на символни идеологеми като “комунизъм-антикомунизъм” бяха основният фактор за партийната идентификация на избирателите¹. Това беше и основният фактор, разграничаващ политическите партии.

За да бъдат установени факторите, които структурират партийните предпочитания на избирателите, ще приложим един модел на многофакторен регресионен анализ, който е в състояние да установи наличието на зависимост между дадени социални характеристики и партийни предпочитания. Двамата основни фактора, които ще използвам, са трудовият статус на гражданите и степента на урбанизация². Първият фактор има за цел да установи дали социалната стратификация би могла да бъде потенциал за социално-икономически кливидж, а вторият — за кливиджите град—село и център—периферия. Като контролни фактори ще бъдат включени индикаторите възраст и пол. Зависимата променлива в регресионния анализ е петстепенна скала ляво — дясно³, която показва различията в партийните предпочитания.

Резултатите от приложения метод на линейна регресия показват, че факторите не са зависими помежду си, което прави възможно тяхното интерпретиране. Моделът е адекватен, тъй като равнището на значимост е по-малко от избраният риск за грешка.

От таблица 1 се вижда, че статистически значими са факторите възраст и град—село. Най-голямо отчетливо влияние върху резултата

ляво—дясно, отчитащ партийните предпочитания на избирателите, има факторът възраст, като тенденцията показва, че с нарастване на възрастта, партийните предпочитания на избирателите стават по-леви. Вторият значим фактор е този, отчитащ типа населено място, като с придвижването от града към селото избирателите “олевяват”. Това влияние на фактора “град—село” върху резултата показва, че има известен потенци-

Таблица 1

Социално-икономически измерения на партийните предпочитания (многофакторен регресионен анализ)

Модел	Нестандартизирани	Стандартизирани
	коэффициенти	коэффициенти
	B	Beta
Константа	5.507	
Трудов статус	-.090	-.030
Възраст	-.035**	-.383**
Пол	-.244	-.083
Град-село	-.143*	-.090*

R Square .184

Adj R Square .177

* Коэффициентът е статистически значим при риск за грешка 5%

** Коэффициентът е статистически значим при риск за грешка 1%

Източник: ISSP 1999. *Social Inequality III*

ал за развитие на кливидж център—периферия.

Факторът “трудов статус” не е статистически значим и не влияние върху партийните предпочитания. Това показва, че в началните години на прехода в българското общество няма предпоставки за социално-икономически или класов кливидж.

Резултатите от регресионния анализ опровергават възможността статусните характеристики да стоят в основата на партийните предпочитания. Въпреки бързото социално разслоение социалната стратификация в България не изгражда ясно изразени класи, които да бъдат условие за развитие на класов кливидж в класическия смисъл на това понятие, заложено в теоретичния модел на Липсет и Роқан (1990 [1967])⁴.

Ето защо потенциал за развитие на кливиджи трябва да се търси

по-скоро в ценностните различия на избирателите, отколкото в дадени социално-икономически различия. Това, че факторът “възраст” се оказва най-съществен за начина, по който гражданите определят себе си идеологически, потвърждава, че отношението към миналото е факторът, структуриращ партийната система на прехода. Това, че по-възрастните са хора с леви убеждения, се дължи до голяма степен на тяхната социализация по времето на комунизма, която неминуемо засяга тяхната ценностна определеност, докато младите, тъкмо обратното, осъждат миналото, приветстват промяната и се идентифицират с антикомунистическата десница.

Това, че главният фактор, който структурираше партийната система, беше отношението към миналото, само по себе си означаваше, че след като този политически дебат приключи, самата партийна система ще промени своите характеристики.

Създаването се впечатление у мнозина политолози, че партийната система в страната се е стабилизирала около ясни алтернативи (Карасимеонов и Константинов, 2000) — показателни за което бяха фактори като електоралната волатилност, която оставаше в едни относително ниски и устойчиви граници (Sikk, 2006), и индекса, измерващ ефективния брой партии, се оказа един мит след резултатите на парламентарните избори през 2001 г.

Тази “псевдо” стабилност на партийната система до 2001 г. се запази за един сравнително дълъг период от време, като главната причина за това бяха забавените реформи, станали повод за партийните противоборства, които рефлектираха върху обществените нагласи и очаквания. Ето защо плурализацията на партийната система в страната след 2001 г. се дължеше на това, че противопоставянето комунизъм—антикомунизъм се беше изчерпало.

4.2 Социално-икономически популизъм vs. либерално-икономическа промяна

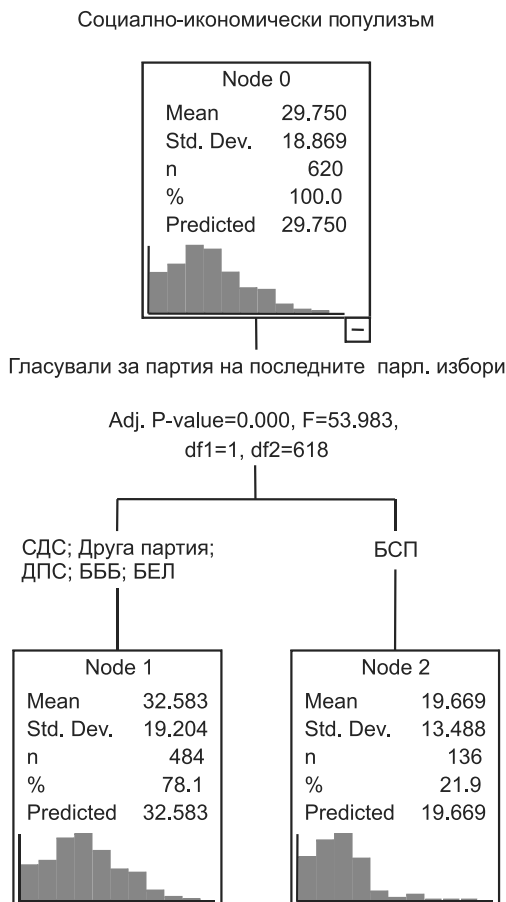
Дебатът комунизъм — антикомунизъм се основаваше и на ценностни различия, най-вече по отношение на обществените нагласи за ролята и мястото на държавата в социално-икономическите отношения — повече или по-малко държавна намеса в тях, което е характерно за

класическото противопоставяне ляво—дясно. Рефлексите от миналото подхранват силен социален популизъм в обществото, който се отразява и на партийните предпочитания на избирателите.

За да разкрия наличието на ценностните различия в партийните предпочитания, съм съставил две подобни скали (фиг. 1 и 2), които са трансформирани в проценти от 0 до 100, за да могат по-лесно да се интерпретират резултатите⁶. Скалата, отразяваща социално-популистките нагласи, показва средна стойност за цялата съвкупност от близо 30%, при стандартно отклонение 19 (фиг. №1). Това означава, че болшинството

Фигура 1

Социално-икономическият популизъм в обществените нагласи (Ликертова скала, представена чрез метода на класификационните дървета)⁵.

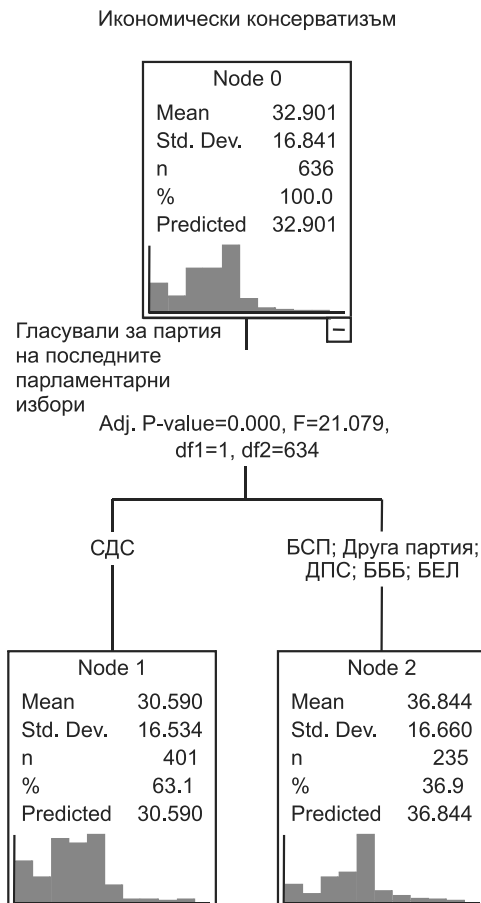

от избирателите по-скоро имат социално-популистки нагласи за развитие на икономиката. След използване на метода на класификационните дървета и въвеждането на партийните предпочитания като независима променлива общата съвкупност се разделя на две подсъвкупности, в едната от които попадат само избирателите на БСП, а в другата — тези на СДС, ДПС, БББ и БЕЛ.

Групата, в която влизат избирателите на БСП, показва средна стойност 19,67, която е далеч по-ниска от средната за генералната съвкупност, като този резултат клони към тези, които са “напълно съглас-

Фигура 2

Икономически консерватизъм в обществените нагласи (Ликертова скала, представена чрез метода на класификационните дървета⁷.

ни” с предприемането на типично социално-популистки правителствени мерки. Стандартното отклонение също е значително по-малко, сравнено с това в общата съвкупност, показващо, че групата, в която влизат избирателите на БСП, е по-хомогенна в своите оценки.

Групата, в която основна тежест имат привържениците на СДС, показва среден резултат, надвишаващ почти незначително средната стойност за генералната съвкупност в посока отхвърляне на икономическия популизъм. Тази група съставлява 78% от генералната съвкупност, поради което е обяснимо доближаването на нейния резултат до общия.

Ликертовата скала, която отразява нагласи, характерни за икономическия консерватизъм (фиг. 2), показва средна стойност от 33%, което сочи, че гражданите като цяло по-скоро подкрепят използването на подобни мерки. И тук методът на класификационните дървета разделя общата съвкупност на две групи в зависимост от партийните предпочитания. Едната група е съставена изцяло от избирателите на СДС, като средната стойност при нея се отклонява едва с 2% от средната за общата съвкупност, в посока по-голяма подкрепа за политики, характерни за икономическия консерватизъм. При другата група, в която попадат избирателите на БСП, ДПС, БББ и БЕЛ, средната стойност се отклонява от средната за цялата съвкупност с 4%, в посока по-малка подкрепа за консервативни икономически мерки.

Резултатите, показващи нагласите към двата коренно противоположни икономически модела, очертават няколко интересни тенденции. Първата от тях на пръв поглед изглежда парадоксална: българските избиратели като цяло по-скоро приемат използването на социално-популистки мерки в икономиката, но едновременно с това одобряват в почти същата степен и използването на икономическо консервативни политики! Въпреки че партийните предпочитания играят съществена роля, показвайки определени различия, което се вижда от начините, по които се оформиха групите след прилагането на метода на класификационните дървета, тази двойствена тенденция се запазва. Донякъде това може да бъде свързано с факта, че изследването, на което се позовавам, е направено в края на 1997 г. и преживяната тежка икономическа криза неминуемо е повлияла върху резултатите.

Вторият съществен резултат е свързан с последователите на БСП, които се асоциират в много по-голяма степен със социално-икономиче-

ския популизъм. Това, че БСП попада в самостоятелна група след разделянето на съвкупността, определяща икономическия популизъм, се явява отлична възможност да се интерпретират нейните резултати в един по-тесен контекст. Групата, която изграждат избирателите на БСП, съставлява 21,9% от общата съвкупност, т.е. това са реалните избиратели на партията след изборите през 1997 г., когато е правено проучването, тъй като независимата променлива, отразяваща партийните предпочитания, е въпросът: “За кого гласувахте на последните парламентарни избори”. Този резултат от 21,9% за БСП се припокрива почти идеално с нейния реален резултат на парламентарните избори след краха на управлението на Жан Виденов, който е 22,1%. Категоричното съгласие за използването на регулационни мерки в икономиката от страна на правителството показва вътрешната ценностна убеденост на избирателите на БСП, че това е правилният път на управление — избирайки отново социално-икономическия популизъм, след като той само година по-рано тотално се е провалил. Ето защо тези избиратели на партията категорично могат да се определят като социално-икономически популисти.

Наличието на силен социален популизъм в обществото има своите исторически основания. С идването на комунистите на власт започва индустриализацията и урбанизацията на страната. Това става не на базата на една естествена закономерност, както в Европа години по-рано, със започването на Индустриалната революция, която отключва пазарните механизми за икономическо развитие и индустриализация, а чрез централизираната намеса на държавата. Централната власт играе ролята на регулатор, който разпределя социалните блага, като по този начин се превръща в активен участник в социалните отношения. Тоталитарният тип политическа система превръща индивидите в “приематели” и пасивни участници в обществените отношения. Индустриализацията и урбанизацията в европейските страни поражда условия за създаване на индивидуалистична и активистка политическа култура поради политическата и икономическата система, основани на демократичните свободи и пазарни принципи.

В България индустриализацията и урбанизацията на страната са извършени от комунистите в условията на тоталитарна политическа система, в която икономиката е планова и централизирана. Селският егалитаризъм намира добра “почва” за съществуване в комунистиче-

ския тип общество, където богатата се разпределят и пазарните механизми липсват.

Всичко това се отразява на ценностите и нагласите на гражданите след демократичните промени, което рефлектира върху партийните предпочитания на избирателите, което се вижда нагледно от Ликертските скали.

4.3 Възникване на нов тип кливидж “център – периферия”

Политическите и икономическите промени и реформи, извършени по време на прехода към демокрация, създават условия за промяна в социално-икономическата структура на обществото, което се явява потенциал за възникване на нови кливиджи (Карасимеонво, 2006). Както видяхме в модела, представен в таблица 1, факторът възраст беше този, който оказва най-голямо влияние върху партийните предпочитания на избирателите в годините на прехода. За да се установи дали тази тенденция се запазва и след 2001 г., или е настъпила промяна, ще използвам същия метод на многофакторен регресионен анализ, като този път използваните данни са от международното сравнително изследване ISSP – Citizenship, проведено през 2006 г.

Резултатите от регресионния анализ показват, че факторите, въведени като независими променливи, не са зависими помежду си, което прави възможно тяхното интерпретиране. Моделът е адекватен, тъй като равнището на значимост е по-малко от избрания риск за грешка.

Колоната Beta, показваща стандартизираните регресионни коефициенти в таблица 2, сочи, че този път факторът, който оказва най-голямо влияние върху партийните предпочитания на избирателите, е размерът на населеното място. Следващият по влияние е индикаторът “град – село”, а факторът “възраст”, който беше най-значим при предходния модел на регресионен анализ от таблица 1, този път се нарежда на трето място. Колоната B, отразяваща нестандартизираните коефициенти, показва, че с движението от голямото към малкото по размер населено място партийните предпочитания на избирателите стават по-леви. Нарастването на възрастта също води до по-голямо олевяване. Обратното е валидно за десните партийни предпочитания.

От променливите, с които се търси наличието на социално-ико-

Таблица 1

Социално-икономически измерения на партийните предпочитания⁸

Модел	Нестандартизирани Коефициенти	Стандартизирани Коефициенти
	B	Beta
Константа	3.792	
Възраст	-.016**	-.211**
Пол	-.091	-.035
Град-село	.285**	.308**
Размер на населеното място	-.440**	-.509**
Заети на пълен работен ден	.054	.021
Безработни и пенсионери	-.066	-.026
Дъно - връх	.137**	.181**

R square .194

Adj. R square .183

** Коефициентът е статистически значим при риск за грешка 1%

номически или класови кливиджи, единствено факторът “връх—дъно” оказва влияние върху партийните предпочитания, като с приближаването на “дъното” избирателите олевяват, а с придвижването към “върха” стават по-десни. Останалите два фактора, показващи трудовия статус, не са статистически значими.

Това, че най-голямо влияние върху партийните предпочитания оказват двата индикатора, свързани с размера на населеното място и степента на урбанизация, показва наличието на потенциал за кливидж център—периферия. Този кливидж изглежда ще бъде основна доминираща линия на противопоставяне в бъдеще и ще определя начините, по които ще се структурират партийните предпочитания.

Вместо използването на класови категории мнозина предпочитат да говорят по-скоро за “печеливши” и “губещи” от прехода, които понятия обаче са достатъчно неясни, че да можем да ги наричаме кливиджи

(Lawson et al., 1999). Въпреки това обаче подобно разграничение съществува и несъмнено съдържа определен конфликтен потенциал, който според мен стои в основата на засилването на популизма не само в България, но и в останалите посткомунистически държави.

Резултатите от многофакторния регресионен анализ, представен в таблица 2, могат да бъдат нагледно видяни и на фигура 3 чрез прилагането на метода на класификационните дървета. Въведените независими променливи, като размер на населеното място и себеопределяне в скалата “връх — дъно”, показват потенциала за поява на нов социално-популистки кливидж “център — периферия” чрез своето влияние върху партийните предпочитания, явяващи се зависимата променлива в този случай.

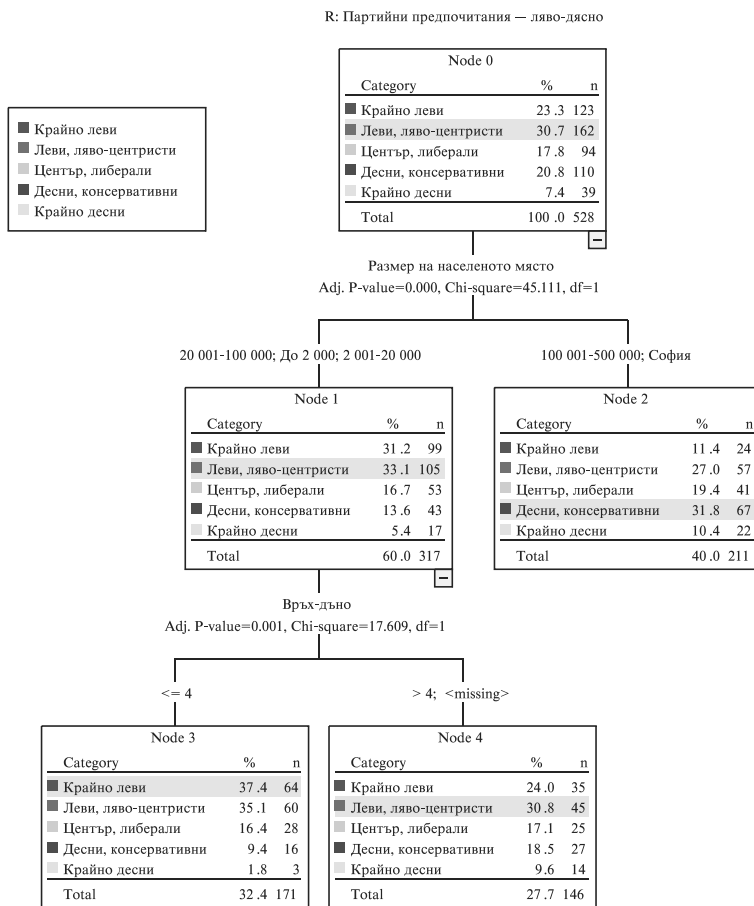
Първият фактор, който оказва влияние върху резултата и разделя общата съвкупност (Node 0), е размерът на населеното място. На базата на този индикатор са обособени две подсъвкупности (Node 1 и 2), като в тази, където са живеещите в по-малките населени места, преобладават левите избиратели (Node 1), а в другата, в която са включени жителите на столицата и тези в градовете между 100 000 и 500 000 души, болшинство имат тези, които определят себе си като дясноконсервативни (Node 2).

Другата независима променлива, отразяваща социално-икономическите различия, чрез скалата “връх — дъно”, оказва влияние върху подсъвкупността на Node 1, където са живеещите в селата, малките градове и тези с размер до 100 000 души и където преобладават левите избиратели. Тази подсъвкупност е разделена на две групи. В едната попадат тези, които подреждат себе си в скалата с резултат равен на 4 или по-малък от него, т.е. тези, които са по-близо до “дъното”, като тук преобладават “крайно левите” избиратели с 37% (виж Node 3). В другата група са онези с резултат по-висок от 4, т.е. по-близо до “върха” на социалната стълбица, където болшинство имат избирателите, определящи себе си като “ляво—центристи” с 30% (виж Node 4). Това показва, че левите избиратели, които традиционно гласуват за БСП, са разделени на база на фактора “печеливши” и “губещи” от прехода. “Губещите” определят себе си в много по-голяма степен на “крайно леви”, отколкото “спечелилите”, асоцииращи се с умерената левица и социалдемократията.

Тези резултати показват, че в страната има потенциал за нов кли-

Фигура 3

Новият кливидж “център – периферия” – представен чрез метода на класификационните дървета.

Източник: ISSP – Citizenship 2006

видж “център – периферия”. Стана дума вече, че в България социално-популистките нагласи имат силен ценностен потенциал, който изглежда се дължи на изградени културни модели на поведение, идващи от миналото, като този потенциал ще бъде подхранван допълнително от новата глобална социално-икономическа среда след присъединяването към ЕС. Това ще увеличи дистанциите между космополитния “център” и провинциалната “периферия”, което ще бъде свързано със способността за

владее и използване на новите ресурси, предоставени от глобализацията и в частност европейската интеграция. Фактори като високо образование, използване на модерните технологии, способности за прилагане на иновационни решения все повече ще разделят социално българското общество. Това неминуемо ще се отрази на структурно и политическо ниво, израз на което ще бъде формирането на партии, основани на социалния популизъм.

До този момент партията, която акумулираше в себе си подобни социално популистки нагласи, беше БСП. Това, че БСП запази този свой облик толкова дълго, се дължеше до голяма степен на това, че за един голям период от време формално или неформално бившата комунистическа партия беше в опозиция, а тогава, когато управляваше, нейно основно кредо беше социално-икономическият популизъм — търсен и желан от основния електорален контингент на партията, този на социалните популисти.

Ситуацията обаче се промени след социалдемократизирането на БСП, която от партия, спъваща политическите реформи, вече се превърна в партия, извършваща политически и икономически реформи.

Това се наблюдава не само в България, но и в други посткомунистически държави, сега членки на ЕС. В повечето страни приемниците на комунистическите партии са традиционно силни в перифериите. Те обаче сега също са и сред най-твърдите поддръжници на европейската интеграция, поради което няма да могат да продължават по двата пътя, т.е. да бъдат защитници на губещите от реформите, от една страна, и от друга, да бъдат поддръжници на Европейския съюз — основата на повечето от тези реформи.

След изборите през 2005 г. правителството, ръководено от лидера на БСП Станишев, а и самата социалистическа партия залагат повече на прагматизма, отколкото на социалните искания на своите избиратели⁹. Всичко това може да доведе до появата на нова крайно лява популистка партия, тъй като БСП няма да може да изпълнява присъщата си двойствена роля — от една страна, на модерна лява партия, а от друга, на партия, способна да отговори на популистките очаквания на своите избиратели.

Това променя и идеологическия профил на избирателите на БСП, което може да се види на фигура 4. Приложеният метод на класификаци-

онните дървета показва, че БСП поне електорално все още продължава да бъде партия с двойна идентичност, тъй като избирателите ѝ почти поравно определят себе си като “крайно леви” и “ляво—центристи”. Все пак тези, идентифициращи се с “лявоцентризма”, са малко повече от “крайно левите”.

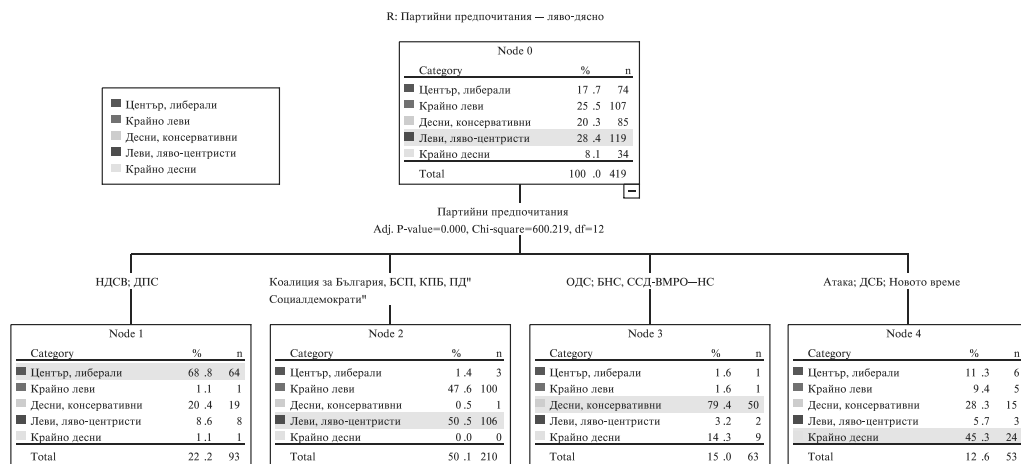
Фигура 4 показва и плурализацията на партийните предпочитания, рефлексирани и върху партийната система в страната. Общата съвкупност е разделена на четири подгрупи. Освен тази на Коалиция за България, в която основна тежест има БСП и за която вече стана дума, в останалите групи се наблюдава твърде любопитно групиране.

В Node 1 попадат избирателите на ДПС и НДСВ, където болшинство имат тези, които определят себе си като либерали и центристи с резултат близо 69%. Именно либералното себеопределяне на избирателите е причината, поради която ДПС и НДСВ са групирани заедно.

Разцеплението в българската десница показва, че това се дължи и на идеологически различия, а не само на лидерски и личностни противоборства, както обикновено се твърди в публичното пространство. Показателни за това са групиранията в Node 3 и Node 4. В едната група попадат избирателите на СДС и партиите от коалицията БНС (Народен

Фигура 4

Идеологическа самоидентификация на избирателите — модел 2¹⁰.

Източник: ISSP — Citizenship 2006

съюз, Съюз на свободните демократи и ВМРО), като тук най-голям дял имат тези, които се определят като дясноконсервативни — близо 80%.

В другата група са групирани избирателите на Атака, ДСБ и Новото време, като най-много са тези, определящи себе си като крайно десни¹¹. Това, че Атака попада в групата на крайно десните, не е изненада, с оглед на това, че става дума за радикално дясна популистка партия (виж Mudde, 2007).

ДСБ е една консервативна партия, проповядваща умерен национализъм, и това, че нейните избиратели попадат в група, където болшинство имат крайно десните, вероятно се дължи на този факт. Тук изглежда значение оказва и противоборството между СДС и ДСБ за лидерството в дясното пространство, което се отразява и на идентификацията на техните избиратели. Това, че част от избирателите на ДСБ определят себе си като крайно десни, всъщност може да се разбира като “по-десни от десните”. Подобна изглежда е логиката и с партията Новото време. Групирането на нейните избиратели в тази група изглежда се дължи на присъщия икономически неолиберализъм на партията, който остава чужд на умерената традиционна българска десница.

Тези групираня показват и възможните перспективи за развитие на българската партийна система, която все повече ще наподобява партийните системи на западните демокрации, в рамките на конкретни партийни фамилии, поради процеса на европеизация. До голяма степен обаче дали това ще се случи, ще зависи от способността на европейските транснационални партии да бъдат в центъра на политическото съревнование. Перспективите за това обаче засега остават неясни и далечни.

5. Заключение

Целта на статията беше да докаже тенденцията за очертаване на нов тип кливидж “център — периферия”, който ще структурира партийните предпочитания в България занапред. Емпиричните данни представени тук, категорично потвърдиха издигнатата хипотеза.

Исканията към политическия център за по-голямо разпределение на икономически ресурси и инвестиции, в посока периферията, с цел намаляване на нарастващите социално-икономически дистанции между център и периферия, ще се засилват все повече. Изгледите субектът, ар-

тикулиращ тези искания, да бъде партия, основана на социалния популизъм, стават все по-реални, тъй като бившата комунистическа партия, която традиционно играеше подобна роля, вече не може да я изпълнява.

Бележки:

¹Както отбелязва Филип Димитров, премиер на България в периода 1991 - 1992 и лидер на СДС по това време: “Ценностната система, послужила за основа на източноевропейските революции, не можеше да бъде друга освен антикомунизмът. Антикомунизмът отговаряше на два въпроса едновременно: кой е врагът (въпрос задължителен за всяка революция) и каква е целта (формулирайки ценената демократична система с понятия обратни на тези, които характеризират тоталиаризма)” (Димитров, 2003: 17).

²Трудовият статус дели гражданите на работещи и неработещи, като към категорията неработещи спадат безработните и пенсионерите. Факторът град—село: 1 = град; 2 = предградие; 3 = село. Факторът пол: 1 = мъже; 2 = жени. Неотговорилите се изключват от анализа и са кодирани като липсващи.

³Зависимата променлива ляво—дясно е кодирана, както следва: 1 = крайно ляво; 2 = ляво, център-ляво; 3 = център, либерали; 4 = дясно, консервативно; 5 = крайно дясно. Неотговорилите са изключени от анализа и са кодирани като липсващи.

⁴Класовият кливидж в Европа има една много съществена характеристика, която е от голямо значение за неговото структуриране, а именно борбата на работническата класа за политически и граждански права. В този смисъл този кливидж не се дължи само и единствено на икономически фактори, произтекли от индустриалната революция, но и от начина, по който този конфликт получава своята политическа институционализация. Там, където работническата класа получава политически и граждански права преди индустриалната революция, както се случва в Съединените щати например, този кливидж не придобива съществено конфликтно измерение. В страни, където работниците получават политически и граждански права сравнително по-късно и след индустриалната революция, този кливидж има съществено значение за структурирането на партийните системи.

⁵Фигурата отразява две основни променливи — зависимата променлива, наименувана “социално-икономически популизъм”, представлява петстепенна Ликертова скала, трансформирана в проценти, която включва следните пет въпроса, характерни за икономическия популизъм:

1. Какво е мнението Ви за следното твърдение: “Задължение на правителството е да намали различията в доходите между хората с високи и хората с ниски доходи” — “напълно съгласен”, “съгласен”, “нито съгласен, нито несъгласен”, “несъгласен”, “напълно несъгласен” и “не мога да преценя”, която се кодира като липсваща.

2. “Правителството трябва да контролира заплатите със закон” — “напълно съгласен”, “съгласен”, “нито съгласен, нито несъгласен”, “несъгласен”, “напълно несъгласен” и “не мога да преценя”, която се кодира като липсваща.

3. “Правителството трябва да контролира цените със закон” — “напълно съгласен”, “съгласен”, “нито съгласен, нито несъгласен”, “несъгласен”, “напълно несъгласен” и “не мога да преценя”, която се кодира като липсваща.

4. “Финансиране от правителството на проекти за разкриване на нови работни места” — “напълно съгласен”, “съгласен”, “нито съгласен, нито несъгласен”, “несъгласен”, “напълно

несъгласен” и “не мога да преценя”, която се кодира като липсваща.

5. Подпомагане на губещите предприятия от правителството, за да се запазят работни места — “напълно съгласен”, “съгласен”, “нито съгласен, нито несъгласен”, “несъгласен”, “напълно несъгласен” и “не мога да преценя”, която се кодира като липсваща.

⁶В наличната емпирична база данни за България, достъпна за изследователите, намирането на подходящи за Ликертово скалиране категории са доста ограничени. Изработените от мен скали Ликерт са на база данните от Международната програма за социални изследвания (ISSP 1997 — Role of Government III). Дори и в това изследване наличието на достатъчен брой категории, с които да бъдат изградени скалите, които измерват “пазарния либерализъм” и “социално-икономическия популизъм”, бяха ограничени. Поради това в скалата, отразяваща “социално-икономическия популизъм” в нагласите, са включени пет въпроса, докато в тази, разглеждаща “пазарния либерализъм” са три. Това е и причината скалите да бъдат трансформирани от 0 до 100, за да могат коректно да бъдат сравнени резултатите.

⁷Фигурата отразява две основни променливи — зависимата променлива, наименувана “икономически консерватизъм”, представлява петстепенна Ликертова скала, трансформирана в проценти, която включва следните три въпроса, характерни за нагласи, свързани с пазарния либерализъм:

1. “Правителството трябва да съкращава бюджетните разходи” - “напълно съгласен”, “съгласен”, “нито съгласен, нито несъгласен”, “несъгласен”, “напълно несъгласен” и “не мога да преценя”, която се кодира като липсваща.

2. “Намаляване на държавното регулиране на бизнеса” — “напълно съгласен”, “съгласен”, “нито съгласен, нито несъгласен”, “несъгласен”, “напълно несъгласен” и “не мога да преценя”, която се кодира като липсваща.

3. “Подкрепа за промишлеността за разработване на нови изделия и технологии” - напълно съгласен”, “съгласен”, “нито съгласен, нито несъгласен”, “несъгласен”, “напълно несъгласен” и “не мога да преценя”, която се кодира като липсваща.

⁸Променливите са кодирани, както следва: зависимата променлива — партийни предпочитания в скалата ляво—дясно — 1 = крайно ляво; 2 = ляво, център—ляво; 3 = център, либерали; 4 = дясно, консервативно; 5 = крайно дясно, неотговорилите са изключени от анализа и са кодирани като липсващи; независимите променливи: връх—дъно — от 1 до 10 (1 — дъно, 10 — връх); независими променливи: 1 = заети на пълен работен ден, 0 = останалите; 1 = безработни и пенсионери, 0 = останалите; размер на населеното място — 1 = София, 2 = 100 001 — 500 000, 3 = 20 001 — 100 000, 4 = 2 001 — 20 000, 5 = до 2 000, неотговорилите са кодирани като липсващи; град — село — 1 = голям град, 2 = предградие на голям град, 3 = малък град, 4 = село; пол — 1 = мъже, 2 = жени.

⁹Станишев нееднократно е заявявал, че приоритет за правителството са преди всичко финансовата стабилност на страната и не би се поддал на натиск от улицата. Показателни за това са исканията на учителите през 2007 г., прераснали в най-продължителната стачка в България, когато правителството категорично отстояваше позицията си срещу исканията за по-високи заплати.

¹⁰Независимата променлива отразява партийните предпочитания за конкретна партия, а зависимата променлива “идеологическата самоидентификация” в скалата ляво—дясно, кодирани както следва: 1 = крайно ляво; 2 = ляво, център—ляво; 3 = център, либерали; 4 = дясно, консервативно; 5 = крайно дясно. Тъй като тези, които дават отговор, самоопределяйки се в политическото пространство, са по-важни за анализа, отколкото останалите, които не са отговорили, не могат да се самоопределят или дават друг отговор — всички те са кодирани като липсващи и са изключени от анализа. Направих това, за да може класифицирането да бъде точно.

¹¹Тук задължително трябва да бъде направено едно уточнение с термина “крайно десни”. В анкетната карта, която е на английски език, става дума за “far right”, което обикновено на български се превежда като “крайно дясно”. В тази връзка обаче трябва да се направи разграничение от друг един термин, който на български също обикновено се превежда като крайно дясно — “extreme right”. В действителност думите “far” и “extreme” са синоними, които означават на практика едно и също нещо, но в политологичната литература специалистите по тематики, свързани с радикалната десница, правят едно съществено разграничение. Това разграничение е между три термина — “far right”, “extreme right”, “radical right”. “Extreme right” се асоциира с антидемократичното и тоталитарно крайно дясно, чиито проявления са историческите феномени на фашизма и националсоциализма. За разлика от “extreme right”, “radical right” не е антидемократичен, и е термин, с който обикновено се обозначава съвременната радикална десница в Европа. Терминът, който е най-неутрален, е “far right”, поради което се използва твърде често, особено при попълване на анкетни карти, тъй като въвеждането на “extreme right” би превърнало въпроса в “престижен” (повече за това разграничение — виж Mudde, 2007)

Литература:

Димитров, Ф. (2004) Митове за българският преход. Сиела, София.

Карасимеонов Г. (2006) Партийната система в България. Горекс-Прес, София.

Карасимеонов, Г. и Е. Константинов (ред.) (2000) Българските политически партии в навечерието на парламентарните избори. Горекс-Прес, София.

Bartolini, S. and P. Mair (1990) Identity, competition and electoral availability: The stabilization of European electorates, 1885-1985. Cambridge University Press.

Batory, A. and N. Sitter (2004) Cleavages, competition and coalition building: Agrarian parties and the European question in Western and East Central Europe. In: European Journal of Political Research, vol. 43, 523-546.

Biezen, I. van (2000) On internal balance of party power. Party organization in New Democracies. In: Party Politics, vol. 6 (4), 395 — 417.

Karasimeonov, G. (1999) Past end new cleavages in post-communist Bulgaria. In: Lawson K. et al. (eds.) Cleavages, parties, and voters. Praeger, 109-122.

Katz, R. and P. Mair (1995) Changing models of party organization and party democracy: The emergence of cartel party. In: Party Politics, vol. 1 (1), 5-28.

Kopecky, P. (1995) Developing party organization in East-Central

Europe: What type of party is likely to emerge? In: Party Politics, vol. 1 (4), 515-534.

Lawson, K. et al. (eds.) (1999) Cleavages, parties, and voters. Praeger.

Mair, P. (2006) Cleavages. In Katz R. and Grotty W. (eds.) Handbook of party politics. John Hopkins University Press.

Lipset, S.M. and S. Rokkan (1990) Cleavage structures, party system and voter alignments. In: Mair P. (ed.) The West European party system. Oxford University Press, in original 1967.

McAllister, I. and S. White (2007) Political parties and democratic Consolidation in post-communist societies. In: Party Politics, vol. 13 (2), 197-216.

Mudde, C. (2007) Populist radical right parties in Europe. Cambridge University Press.

Sikk, A. (2005) How unstable? Volatility and the genuinely new parties in Eastern Europe. In: European Journal of Political Research, vol. 44, 391-412.

ПОПУЛИСТКИЯТ ДИСКУРС НА „АТАКА”

КРИСТИНА ЖЕЧЕВА

С термина популизъм се обхваща твърде широк спектър от политически актьори и твърде голямо разнообразие от политики, за да може той да бъде възприет и тълкуван в определени строги рамки. Действително, използван като обозначителен маркер за „народници” в Русия от 19 в., както и неподдаващите се на класификация режими от т.нар. Трети свят, с харизматични водачи и в същото време като характеризиращ например предишното управление на Берлускони, терминът ни дава една твърде голяма широта на границите, в които могат да бъдат вместени твърде много организации и партии от иначе стабилните либерални демокрации. И ако това е популисткият *Zeitgeist*, за който Кас Муде говори, то изглежда България е съвсем в духа на своето време, маркар и в определена „патология”¹, отвъд разбирането за популизма като идеология.

Изборът на „Атака” като обект на изследване бе продиктуван от няколко основни обстоятелства, различаващи я от популистката линия на други политически играчи в България и предопределящи нейната специфика, която би могла да спомогне за съхраняването ѝ или изместването ѝ от подобен играч. На първо място според мен трябва да бъде поставен национализмът, който въпреки обвиненията към нея в ксенофобия и нагнетяване на етническо напрежение се оказва твърде лесно смилем от избирателите, за да бъде подминат с лекота. Тук е важно да се отбележи негова различна насоченост спрямо тази на ВМРО например, за което ще стане дума по-късно. На следващо място е характеристиката, която е в унисон с тенденциите в другите демокрации, отнасяща се до националния суверенитет и опита за противопоставяне на глобализационния натиск, изразяващ се в определен локализъм. Затова много често възходът на популизма се определя като ефект от глобалната демократизация от 90-те години на 20 в., част от която станаха страните от Източна Европа и в частност България. Объркването сред анализаторите идва от факта, че за разлика от популистката вълна преди Втората световна война съвременните популисти не атакуват демокрацията, напротив, те дори се възползват от нея и изборите, които тя им предлага като леги-

тимен инструмент за включване във властта. Следващият дискурс, който заслужава сериозно внимание, е една основна черта на популистките движения — отделянето на народа от „корумпирания елит” и опитът той да бъде изобличен. Тази линия по отношение на „Атака” претърпя сериозно развитие след влизането ѝ в парламента през 2005 г. и в известна степен се промени и измести своя фокус, като в същото време запази една характеристика, която ѝ позволи да съчетае антиелитиската реторика с антимаджинствената. По същество тази „анти” характеристика се отнася до разширяването на влиянието на определени малцинства — политически, елитарни, етнически, та дори религиозни. Свързан с елита е дискурсът насочен срещу корупцията, който, както става ясно през последните няколко месеца, може да се окаже особено важен за цялостното положение на страната. И не на последно място е една странна смесица от антиамериканизъм и пацифизъм, изразяващ се в призива за изтегляне на българските войски от НАТО, преразглеждане на споразуменията по отношение на военните бази на наша територия и като цяло участието ни във военни мисии, както и в опита за дискредитиране на всякакви изявления от страна на официалните власти на САЩ по отношение на България като намеса във вътрешната политика на страната.

Когато коалицията Национално обединение „Атака” за първи път заяви своите властови аспирации на парламентарните избори 2005 г., голяма част от политическите погледнаха на този опит с открито пренебрежение. Тук е важно да се отбележи, че началото на Коалицията не е поставено през месец април, когато се подават документите за участие и се учреди партия „Атака”. Месеци по-рано се правят срещи между представители на Политически кръг „Зора”, Съюза на патриотичните сили и воините от запаса „Защита”, Национално движение за спасение на отечеството, по-късно и от самата партия „Атака” (преди тя де юре да получи легитимност) и Българска национална патриотична партия, заедно с хората, които стават основа за Инициативния комитет по създаването на коалицията — Волен Сидеров, Петър Берон, Минчо Минчев, Стела Банкова, Огнян Сапарев, Йордан Величков, Станислав Станилов, Илия Киров, Минчо Христов, Иван Антонов и Румен Воденичаров. Както се вижда, една твърде интересна смесица от хора и организации, често в предходни периоди заставащи на противоположни политически позиции. В тази връзка е интересно да се отбележи едно изявление на Минчо

Минчев, който определя коалицията като „съюз на осъзнати патриоти от лявото политическо пространство, и патриоти, изповядващи ценностите на дясната политическа култура”². Това не е просто казване, а реално осъзната схема, по която се изгражда формацията — използване на национализма като идеологическа платформа, която може да обедини и примири иначе противостоящите се от предходните години личности. Както се видя, впоследствие се оказа изключително трудно кливиджът, по който се формираха първоначално българските партии, комунизъм—антикомунизъм, да бъде пренебрегнат и „изтрит” от паметта на участниците в коалицията, които в началото на прехода съвсем не са в един и същ лагер. Така както бе замислена, формацията можеше да мобилизира избиратели и от десния, и от левия спектър, което се оказа не толкова трудно и поради подготвената от Симеон Сакскобургготски почва през 2001 г. През 2005 г. гласоподавателите ясно показаха, че вече са готови за друг тип политика, отвъд идеологическото противопоставяне, която търси начин да се справи с конкретни проблеми. Този прагматизъм не бе признат като легитимен от повечето политици, които са част от традиционните партии от новата политическа история на България, и те бяха сред първите, които обвиниха „Атака” в популизъм поради простите наглед решения, които коалицията даваше за решаване на проблемите, останали и след „800-те дни”. Както се вижда от 20-те точки, изкристализирали в програмата на партия „Атака” — те са конкретно решение на конкретни проблеми, а не традиционните дългосрочни ви-

Проблем	Решение според 20-те точки
Идентичностен — кой е българин? - липса на партия на моята етническа група — българи - недостатъчно самочувствие на българин	България е еднонационална, монолитна държава, неподлежаща на разделяне по нито един от следните принципи: верски, етнически, културен. Различието по произход или вяра не може да се поставя над националната принадлежност. Който прави това, се самоотделя от българската нация и държава и не може да има никакви претенции към тях.

<ul style="list-style-type: none"> - емисиите на турски език по БНТ; - недоволство от присъствието на ДПС във властта - ОМО „Илинден” 	<p>Официалният език в България е българският и в националните медии, издържани от държавния бюджет, не може да има емисии на друг език. Забрана и ясни санкции за етнически партии и сепаратистки организации.</p>
<ul style="list-style-type: none"> - македонските медии - „другите” - проблеми с етнически малцинства - страх от нарушаване на етническия мир 	<p>Строги санкции за ругателство с български национални светини и хули срещу България.</p>
<ul style="list-style-type: none"> - социални проблеми - образователни проблеми - здравни проблеми - безработица - липса на перспектива за лично развитие - недоверие в българските институции - страх от последиците на членството в ЕС 	<p>Здравето, социалната сигурност, образованието, духовният и материалният просперитет на българската нация са приоритет номер едно за държавната власт. Те стоят над влизането в политически, военни или други международни съюзи.</p>
<ul style="list-style-type: none"> - неразбиране на логиката на политическия живот - ниски доходи 	<p>Българската държава е длъжна да осигурява здравето, социалната сигурност и условията за духовен и материален просперитет на всички българи с всички средства на държавната власт.</p>

<p>- навлизане на чуждестранен капитал под формата на инвестиции и изместване на местните производители</p>	<p>Всеки български инвеститор, предприемач и производител е с предимство пред всеки чуждестранен до изравняването на стандарта ни на живот със средноевропейския. Българското производство, търговия и банки трябва да са в български ръце.</p>
<p>- ниски доходи - високи данъци - неразбиране на политическия език - невъзможност на политиците да решават проблеми</p>	<p>Данъците и доходите в България трябва да бъдат съобразени с възможностите и нуждите на българското население, а не с изискванията на МВФ и Световната банка.</p>
<p>- непрозрачна приватизация</p>	<p>Приватизационните сделки подлежат на ревизия.</p>
<p>- легитимност на държавата</p>	<p>Българският бизнес, независимо държавен или частен, се подпомага от държавата във и извън границите ѝ.</p>
<p>- бюрокрация - бюджетна политика - недоволство от празните приказки на политиците - разочарование от всички партии</p>	<p>Генерален прочит на бюджетната схема и преразпределението на бюджета в полза на българските граждани, а не на управленската върхушка. Съкращаване на администрацията.</p>
<p>- демографска криза</p>	<p>Програма за преодоляване на демографския срив сред българите.</p>
<p>- участие на България в конфликта в Ирак</p>	<p>Незабавно изтегляне на войските ни от Ирак.</p>
<p>- съкращаване на армията - военни бази на НАТО</p>	<p>Напускане на НАТО. Неучастие във военни блокове. Пълна неутралитет. Никакви чужди военни бази на българска територия.</p>

- политическо представителство и пряка демокрация	Референдуми по всички важни въпроси, засягащи живота на над 10% от нацията.
- продажба на земя на чужденци	Българската земеделска земя не се продава на чужденци при никакви условия.
- цената на членството на България в ЕС - съдбата на АЕЦ - недоверие в обещанията на политиките	Преразглеждане на затворените глави в преговорите с ЕС и предоговаряне на неизгодните за България клаузи. Отмяна на договора за затваряне на АЕЦ Козлодуй.
- валутен борд и финансова дисциплина	Прекратяване на българската зависимост от МВФ и Световната банка
- корупция - недоверие в политическите партии	Провеждане на операция „Чисти ръце“. Разследване на криминално забогателите и всички сделки с участие на политици, както и сделките по външния дълг.
- страх от организираната престъпност	Конфискуване на незаконно придобитото имущество и създаване на фонд за безплатно медицинско обслужване с конфискуваното. Правна формула на понятието “национално предателство”. Съд за национални предатели.
- бедност, праг на бедност, жизнен минимум	Законово въвеждане на минимална цена на труда — почасово заплащане, отговарящо на средноевропейското.

Посочените проблеми са генерализирани на базата на задаваните въпроси и получаваните отговори от различни социологически проучвания за периода от 2003 г. до 2007 г.

зии от политическите програми.

1. Национализъм

Като една от най-успешните линии в политическото поведение на "Атака" се определя национализмът, който тя използва за своя идеологически облик³. През последните години това поле — на национализма, в партийната скала беше де факто оставено свободно, което предвид тежките реформи, членството на страната в ЕС и свързаните с това пренос на суверенитет, експанзиране и изместване на местните икономически субекти от външни и т.н., предполагаше създаването на такъв политически субект, който да го заеме. Разбира се, не липсват опити то да бъде овладяно от други, в това число традиционни за прехода политически сили, но с изключение на ВМРО (които имат съвсем различна насоченост) тези опити се оказаха спорадични.

Пример в това отношение са изборите за Велико народно събрание от 1990 г., когато в Кърджали е избран мажоритарно Димитър Арnaudов като представител на Отечествената партия на труда (която по пропорционалната система печели 0,6% от гласовете). Неговият успех е резултат от реакцията за връщане на мюсюлманските имена и намира подкрепа в т.нар. смесени райони, сред хората, пряко участвали във „възродителния процес“ и обогатилите се в резултат на „Голямата екскурзия“ от 1989 г. поради страха от отмъщение от страна на етническите турци. Друг по-сериозен резултат получава Българската национална радикална партия на Иван Георгиев през 1991 г. с 1,13%, както и ВМРО с участието си в различни коалиции от десния политически спектър, но без реално да имат възможност за влияние в политическата сфера.

2. Антиглобализъм

Това е една съвсем различна и в същото време нова линия в политическия живот на България, с изключение на няколко граждански инициативи свързани с екологията като че ли в политическото пространство няма ясна позиция по отношение на глобализационните процеси. Това до известна степен се дължи на факта, че тези процеси съвпаднаха с падането на тоталитарния режим, прехода към демокрация и пазарна

икономика, а глобализацията се възприема от по-голямата част от обществото като страничен ефект именно на пазарната икономика. Както се вижда от засиления конкурентен натиск през последните години, все повече българи желаят нарастване на ролята на държавата и нейните протекционистични мерки за справяне в глобалната конкурентна среда. Една от крайностите в тази насока бе предложението от „Атака“ законопроект за национализация, който бе приет доста добре от т.нар. загубили от прехода.

3. Елит срещу народ

Една от основните идеи, приписвана на популизма — разделянето на елита от народа по отношение на „Атака“ има допълнителни конотации извън противопоставянето на традиционните политически играчи, характерно за опозиционните сили. Според програмата, която коалицията представя — българската държава, забележете, без да се конкретизират институции или политически фигури, е длъжна да се грижи за своите граждани и да им осигурява благоденствие. Тази идея за държавата като „грижовница“ и „майка“ е до голяма степен наследена от комунистическата държава, в която въпросната роля се изпълнява от Партията. Както може да се види от проучванията, носталгията по отминалия период е именно в това отношение — отговорността на държавата за живота на гражданите (този дискурс е в пряка връзка с предходния и опита за противостоене на глобализационните процеси). Липсата на тази отговорност се приписва пряко върху политиците, които преследват собствения си интерес в ущърб на общия, който между другото е с твърде разтегливи граници. Изключенията са по отношение на определени малцинства, което според българите ги поставя в дискриминационно социално отношение спрямо ромите например.

4. Антималцинственият дискурс

Впечатлението, което се създава най-вече от медиите, е привилегированото положение на малцинствата при получаването на определени социални блага или при справянето с конкретни социални проблеми. Възможно най-конкретният пример, който може да се даде в тази връзка,

е токът на Столипиново и опрощаването на задълженията на ромите от квартала. Както можеше да се очаква, българите, които си плащат или поради някаква причина нямат възможност да си плащат тока, остро протестираха и възприеха действията на политиците, които се включиха при решаването на казуса като предателски по отношение на граждани-те, които си плащат сметките. Централен проблем по отношение на ромите става икономическата ситуация и възприемането на българските роми като етническа подкласа, която се характеризира с крайна бедност, генерационно възпроизвеждане на бедността, гетоизация, масови етнически предразсъдъци и негативни стереотипи спрямо маргинализираното малцинство, което води до трайна социална изолация.

Другият проблем, от който „Атака” активно се възползва, е нарастването на дела на етнически турци в местната и централната власт, вследствие на коалиционното управление на НДСВ и ДПС. По отношение на ДПС „Атака” поставя под въпрос и т.нар. етнически модел, според който Движението монополизира вота на българските турци. След изборите „Атака” направи опит да подкрепи по-сериозно тази теза и така да излезе от капана на антимаджинствената реторика.

5. Антикорупционна реторика

Както показаха събитията от последните месеци, обвиненията в корупция на управляващия елит може би не са били съвсем безпочвени и изцяло популистки. С последните доклади на Сметната палата се оказва, че голяма част от отговорните институции и конкретни личности за усвояването на средствата, отпуснати по предприсъединителните и структурните фондове на ЕС, участват или са участвали в корупционни практики. Нещо повече, тъй като натискът от администрацията в Брюксел за реформи, които да предотвратяват тези практики, се засили, то „Атака” си присвои ролята на своеобразен „блюстител на реда” срещу корупцията. Поради факта, че не е и не е била част от централната изпълнителна власт, формацията широко прокламира своята антикорупционна политика, която всъщност се свежда до подмяна на целия административен апарат и „осъждане на политиците”.

6. Антиамериканска линия

Възползвайки се от традиционния избор за българите между Изтока и Запада, между НАТО и Русия, „Атака“ поставя под въпрос съществуването на военните бази в България. Според повечето анализатори традиционната симпатия към Русия е базова за изграждането на определени антиамерикански настроения, свързани и с участието на войски в конфликтите в Ирак и Афганистан. За това допринесоха и няколкото смъртни случая в контингентите на България на фона на изискванията за намаляване на армията.

Наслагването на тези дискурси в различни ситуации и време водят след себе си потенциала за разгръщането на популизма в българската политика. И тук не става дума само за „Атака“, а и за всички онези движения и нови политически актьори, които базират своите електорални послания върху недоволството от партиите и институциите, като в същото време дават да се разбере, че имат решение за проблемите на по-голямата част от населението, и то в настоящето, а не в по-далечна перспектива. Това политическо поведение дава гаранция за успех на практикувания го, въпреки неговия опортюнизм. Изведените шест основни дискурса могат да станат водещи или да бъдат използвани в различни комбинации, като очакваният ефект от тях е подобен на получените резултати от „Атака“ през 2005 г. В този смисъл те не трябва да бъдат подценявани от големите парламентарни сили, а в известна степен да бъдат включени и в техните програмни документи, което би отговорило на очакванията на голяма част от избирателите. Това са страничните ефекти от появата на такива политически играчи като „Атака“, а по-късно и ГЕРБ - опитът на останалите политически сили да се приближат до хората и да разберат техните реални проблеми и желания. Тук, разбира се, има риск от ситуация, в която, плъзгайки се по тази популистка плоскост, да се загубят границите на реалната политика и дългосрочните визии за бъдещето на страната, но при една устойчива политическа партия този риск е много по-малък спрямо новосформираната. От друга страна, влизането на такива играчи в парламента води и до тяхната „нормализация“, отвъд желанието за радикални промени. Неслучайно през последните месеци Волен Сидеров активно търси нова европейска легитимация за своята партия в лицето на ЕНП.

Бележки:

¹Вж. Статията на Кас Муде в Политически изследвания бр.2/2007

²В. „Нова зора“ от септември 2005 г.

³Повече по въпроса вж. Жечева, К. „Атака — между национализма и популизма“, сп. Политически изследвания, бр.3.

ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ И ОБОГАТЯВАНЕ НА ОСНОВНИТЕ ПОЛИТИЧЕСКИ СИМВОЛИ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНОСТ СЛЕД 1878 Г.

ТРЕНДАФИЛ МИТЕВ

Терминът “символ” е гръцки. В свободен превод означава “предмет или образ, създадени от хората, за да отразяват някаква изключително важна представа в човешкото съзнание”. Чрез своите символи личностите се опознават и разграничават от “другите”. Важното значение на символа е отредило и изключителната грижа, която обществата полагат за неговата защита и съхранение. Достатъчно е да припомним, че в името само на един символ — “християнския кръст”, през средновековието са проведени шест грандиозни кръстоносни похода до гроба Господен в Ерусалим.

Най-важни от всички символи, използвани в обществения живот, са основните държавни символи. Те са три — гербът, знамето и националният химн. Във връзка с тяхната практическа употреба отдавна са наложени серия от задължителни правила: рисунъкът и съдържанието им трябва да бъдат впечатляващи, но максимално ясни, за да са лесни за запомняне; държавните символи винаги трябва да се възпроизвеждат по един и същ начин; при графично изобразяване не се допускат никакви творчески оригиналности; символите на държавата не бива да са двусмислени и не може да повтарят чужди образци.

Създаването на основните държавнически политически символи не е еднократен акт. Този продукт на политиката има богата история и сложно развитие. Като правило в тяхната същност е заложена дълбока мъдрост, която отразява конкретни специфики, свързани с битието на дадения народ. Поради това основните държавни символи продължават да съществуват като “артефакт” дори когато дадена държава излезе от картата на света. (Примерите свързани със символите от епохата на Римската империя, Византия, бившия СССР.) А важноста на държавните символи като фактор в политическия процес е наложила създаването и на самостоятелни клонове на хуманитарното знание за тяхното изучаване. Това са хералдиката, изследваща гербовете, вексикологията, която

проучва историята на знамената, и химнографията, чийто предмет са националните химни¹. Да се спрем поотделно върху трите основни политически символа на държавността.

Гербът: като основен отличителен белег на държавата, гербът се изгражда на базата на определени задължителни принципи. Държавният герб не бива да прилича на никой друг родов, семеен или институционален герб; една държава никога не може да има едновременно два официални герба; веднъж възприет, държавният герб не може да се променя във връзка с неговата различна употреба; при обединението на две държави се създава нов герб, интегриращ основните елементи на двата стари герба; гербът е главната отличителна “емблема” или “фигура” на държавата, която се изобразява върху държавния печат, за заверка на най-важните документи; нерядко той се експонира и върху националната валута. Тази му употреба придава законна сила и валидност (нефалшивост) на съответните документи или парични знаци.

Държавният герб има задължителна структура, която е валидна за всички гербове. Най-напред той съдържа щит, предоставящ основното експозиционно поле; следват емблемата — това е главната фигура, изобразена върху щита; цветовата окраска на елементите; корона, поставена над централната фигура на щита - символ на държавния суверенитет и независимост; щитодържатели — обикновено силни животни, ангели, войнски фигури и пр., които “крепят” и придават стабилен стоеж на герба; лента, върху която е изписан основният национален жизнен девиз².

Как се ражда конкретно българският държавен герб? В науката се приема, че до XI век българите нямат все още трайно утвърдена гербова традиция. Причините за това са много: различията съществували в битовата символика, използвана от славяни и прабългари, до средата на девети век; наличието на две духовни епохи — езическата и християнската до княз Борис; в самата Европа държавите все още са в период на градеж. Така че и извън страната не съществува масово разпространена гербова традиция. За пръв път германският император Фридрих I — Барбароса, издава през 1189 г. закон, с който налага задължителността на гербовете различия между родовете и правото на синовете да наследяват гербовете на своите бащи. Въпреки това обаче трябва да се каже, че в България между VII и XI век все пак нещо е направено в областта на държавната политическа символика.

Най-напред българските владетели възприемат фигурата на лъва като основен символен знак, който започва да присъства около важни институции на властта. Например, след като възстановява столицата Плиска, изгорена от император Никифор, хан Омуртаг поставя пред източната порта на главния политически център на България два мраморни лъва³. В Чаталарския надпис се съобщава за пръв път официално, че когато владетелят си издигнал и нова лятна резиденция на брега на р. Тича, пред нея той поставил “четири колони, а върху колоните поставил два лъва”⁴. Лъвът е изобразен и в каменния барелеф “Мадарски конник”. Предпочитанието към фигурата на лъва може да се обясни най-кратко по следния начин: Това е един от уважаваните тотеми на древните българи — т.е. животно, смятано за свещено, чиято сила се е разглеждала като покровител за народа, преди още Аспарух да основе своето ханство на Долния Дунав⁵. А след като България разгромява Византия през 811 г. и за пръв път хан Крум превръща държавата си във велика сила, фигурата на лъва вече е натоварена и с безспорно политическо съдържание: този символ вече е изразявал порасналото самочувствие и реалната политическа мощ на обширната българска държава, чиито граници вече са от Трансилвания до Бяло море и р. Днепър на изток.

Изграждането на трайна гербова традиция напредва значително през периода на Втората българска държава. Първо, нейните владетели заимстват фигурата на лъва от Първото царство, за да осъществят, чрез пряката връзка с миналото, политическа приемственост и легитимност на своята власт. На второ място от значение са и кръстоносните походи. Особено Четвъртият, който довежда до завладяването на Византия и създаването на Латинската империя с център Константинопол. В битката при Одрин, на 14 април 1205 г. цар Калоян разгромява латинците и пленява император Балдуин. В ръцете на българите падат и голямо количество военни трофеи. Между тях имало изобилие от щитове, брони, мечове и др., носещи гербовете на своите предишни притежатели. Този факт, от една страна, дава примери на българския елит, като гербови образци. А от друга, и ново самочувствие на великия български владетел, за да отрази и той по нов начин мощта на своята държава. Така се стига до изработването на първия държавен печат на България, върху който е изобразен лъвът. Това е известният пръстен печат на Калоян, открит в неговия гроб.

С този печат българският цар е заверявал писмата си, които е изпращал до Рим в известната кореспонденция с папа Иннокентий Трети. Фактът, че римският първосвещеник отговаря благосклонно на Калояновите писма, по същество придава официално международно признание на новия отличителен белег на Втората българска държава. Впоследствие лъвът получава масово разпространение в границите на България: изобразяват го върху златни накити; върху дъната на съдовете, произвеждани в стила “търновска рисувана керамика”, които са използвани в царския дворец; лъвът се появява и върху златотъканите одежди на аристокрацията. (В Боянската църква, върху дрехата на съпругата на севастократор Калоян — красивата Десислава, е изобразен лъв); лъвската глава присъства като заглавка в ръкописните книги; лъвовете се откриват върху миниатюри и по икони⁶.

Най-съществен принос за цялостното оформяне първообраза на българския държаван герб прави обаче цар Иван Шишман. Неговото управление съвпада с надвисналата заплаха от завоеванието на османските турци. За да издигне самочувствието на народа си, владетелят прави следващите стъпки: лъвът е изобразен върху щитовете на войните от българската армия; лъвът е изсечен и върху българските монети, които са в обращение по това време. И най-важното — Иван Шишман изработва т.нар. “Трилъвов медальон”. По същество това е герб. Върху фигура, наподобяваща щит, хоризонтално, една над друга са изобразени три фигури на лъвовете. Смята се, че така са маркирани трите класически провинции на българската държава — Мизия, Тракия и Македония, които е трябвало да бъдат защитени от чуждия завоевател.

Със завладяването на държавата от османските турци българската гербова традиция продължава да се развива и обогатява. През 1414 г., само 18 години след падането и на Видинското царство, е проведен Константианският вселенски църковен събор. На него присъства видният представител на Търновската книжовна школа Киприян. По това време той вече е емигрант и е избран за митрополит на Киевска Русия. По негово предложение в протоколите на събора са изобразени два варианта на българския герб. Първият отразява герба на цар Иван Шишман с трите хоризонтални лъва, над които вече е поставена царска корона, съгласно наложилата се по това време хералдическа традиция. Като втори български герб е представена фигура на един лъв, изправен на задните

си крака, готов за борба, поради което е и “въоръжен”. Тоест — с нокти, издадени напред, извън лапите. Над щита, носещ изправения лъв, е поставена не царска, а по-малка, княжеска корона. Изследователите на тази проблематика тълкуват направената промяна по следния начин: по същото време като емигрант в двора на унгарския крал е живеел и законният наследник на българския престол — княз Фружин. Видните български аристократи в емиграция очевидно са поддържали връзка помежду си. Затова се приема, че новата фигурална композиция — на изправения “въоръжен” лъв, готов за бой, отразява готовността на поробения български народ да води борба за своята свобода и независимост. А короната над изправения лъв не е царска, а княжеска, тъй като Фружин в момента не е суверенен държавен владетел, а княз в изгнание.

През 1487 г. един от най-големите европейски хералдици — Улрих фон Рихентел, заимства от протоколите на Константския събор българския еднолъвов герб и го публикува в своя знаменит гербовник. Оттам, през 1601 г. Мавро Урбини заимства герба на българите и го публикува в труда си “Книга историография”. През 1722 г. епископът на Новгород — Теофан, превежда това съчинение на руски език, като на страница 398 препредава точно българския еднолъвов герб. В резултат на тази “миграция” на българския герб през 1741 г. става възможно Христофор Жефарович да направи своята поредна заемка и да публикува еднолъвовия български герб в знаменитата си “Стематогграфия”. Това впрочем е най-изчистеният и впечатляващ графичен вариант на герба, който е създаван до този момент. Щитът е напълно симетричен, лъвът е изобразен перфектно върху тъмен фон, а княжеската корона е предадена с всичките ѝ ювелирни детайли. Съчинението на Жефарович е било отпечатано в значителен за времето си тираж и така информацията за българския герб достига до епохата на Възраждането⁷.

Българският герб с изправения лъв, готов за борба, е изобразен върху знамето на българския доброволчески отряд, сражавал се в редовете на руската армия през Кримската война. Георги Раковски го поставя върху печата на “Привременното правителство”, използван по време на Първата легия от 1862 година. През 1871 г. идеологът и организатор на Вътрешната революционна организация — Васил Левски, изработва печат на БРЦК, централно място в който също заема коронованият лъв. Така основният компонент в българския гербов символ достига и до

Освобождението.

Официалното утвърждаване и провъзгласяване на българския държавен герб става по време на Учредителното събрание във Велико Търново, през зимата на 1879 г. По въпроса за облика на герба спор водят главно Петко Каравелов и П. Р. Славейков. Каравелов настоява лъвът да се постави върху щит, оцветен в зелено, с аргумента, че зеленият цвят символизира цвета на хайдушките знамена, използвани в борбите от предосвободителната епоха. Славейков доказва обаче, че е правилно лъвът да се постави върху щит, оцветен в червено. Първо защото това е “владетелският цвят” на българските царе от средновековието. А освен това точно така българският герб е изобразен и от Жефарович в “Стематографията”. В последна сметка член 21 на Търновската конституция прогласява, че гербът на Третата българска държава е “златен коронован лъв на тъмно червено поле. Над полето княжеска корона”⁸. Първият графичен вариант на герба за практическа употреба е изработен веднага във Виена. Но поради обстоятелството, че не е бил приет и специален закон за държавния герб, по-късно той неколkokратно е преработван по настояване на монарсите. Така е осъществена една дълга “гербова еволюция” вече в рамките на свободна България, което обаче е тема за друго изследване. Тук е важно да се подчертае, че въпреки внасяните промени основното остава непроменено — изправеният “въоръжен” лъв, готов за борба. В обстановката, наложена на Балканите с Берлинския договор от 1878 г., той вече символизираше готовността и стремежа на свободната българска държава да съдейства за освобождението на българите, останали по волята на великите сили под властта на султана.

Българският триколор: знаменната традиция на българите има над 2000 годишна история. В отговор 33-и на папа Николай до княз Борис се казва изрично: ”Вие заявявате, че когато сте влизали в сражение, досега обикновено сте носили като военно знаме конска опашка”⁹. Следователно през езическата епоха, далеч преди създаването на ханството си на Долния Дунав, българите използват за знаме конската опашка, привързана върху бойно копие. Изборът на този символ също не е случаен. В светогледът на прабългарите конят е заемал особено важно място. Той е третиран като един от най-сакралните тотема на рода. Защо? Конят е бил главната двигателна сила в ежедневието битов живот на народа; на коня се основава главната ударната мощ на прабългарската ар-

мия; конят осигурява мляко, месо, кожи за изхранването и обличането на човека. Предвид на това конската опашка е смятана като символ на онова, което гарантира съществуването, оцеляването и военните победи на българите¹⁰.

Първоначално знамето, във варианта конска опашка, е било предимно военен атрибут. То е маркирало мястото, на което в даден момент се намира ханът — главнокомандващ армията. По време на бой, според движението на знамето, отделните отряди са проследявали местонахождението на хана, за да прегрупират своите сили така, че да постигнат победа. За да бъде лесно забележим маркер — особено през зимата и лятно време при силно слънцегреене, винаги е избирана конска опашка в тъмночерен цвят.

Кога и защо в българската държава се появява платненото знаме и какъв е бил неговият цвят? Византийският хронист Константин Манасий като описва как хан Крум е разгромил армията на император Никифор, отбелязва изрично, че “над главите на конниците (българи) стърчат дълги сиви копия и две червени знамена”. Този факт обикновено се тълкува по следния начин: знае се, че първото платнено знаме във Византия е изработено по заповед на император Константин Велики през четвърти век, след приемането на християнството за официална религия. То е било оцветено в червен цвят, смятан за символ на неприкосновената владетелска власт на императора самодържец. Император Никифор обаче е сразен на бойното поле. Правилата на средновековната политическа практика допускат в такъв случай победителят да има правото да наследи всичко онова, което дотогава е принадлежало на победения вероломен нашественик. Освен това хан Крум е известен и като велик законодател и реформатор на държавата. Създал велика България като един от решаващите фактори в Европа, логично е той да е помислил за усъвършенстване и на официалната държавна символика чрез вграждане в нея на резултатите от своите велики победи на бойното поле. Най-вероятно обаче до приемането на християнството в средата на девети век в практиката все още се е използвало и старото знаме — конската опашка.

Платненото знаме се налага като доминиращ официален политически символ в България при царуването на Симеон Велики. С приемането на християнството всички символи на държавността и вярата,

свързани с езичеството, са били изоставени. Включително и конската опашка. Велик държавник и пълководец, през 917 година Симеон напуска ново катастрофално поражение на византийците в битката при р. Ахелой. Наложил пълната си доминация над Балканите, българският владетел започва да се титолува “император на българите и ромеите”. Претенцията му за официално признаване на императорската титла е следващото важно основание той да възприеме червеното императорско знаме и за официален политически символ на българската държава. По това време е въведена и практиката преди армията да влезе в бой, да се извършва освещаване на нейните знамена от българското християнско духовенство.

Знаменната ни традиция се обогатява през периода на Второто българско царство. На 8 ноември 1204 г. в Търново пристига пратеникът на папа Иннокентий III — кардинал Лъв. Тогава той връчва официално на цар Калоян кралска корона, скиптер и знаме. Върху него били изобразени ключовете на св. Петър. Единият символизираше пътя на земния човек към вратите на рая, а другият олицетворявал посоката към ада. С този акт българският крал получава официално международно признание като независим владетел, имащ легитимно право да използва и официално такъв така важен, основен символ на държавността, какъвто е платненото знаме.

Два документа от средата на XIII век доказват, че царете и на Втората българска държава продължават да използват червения цвят на знамената. През 1230 г. Иван Асен II разгромява епирския деспот Теодор Комнин. За трети пореден път България се превръща във велика сила и решаващ политически фактор на Балканите. Това обстоятелство полага основите на активни търговски отношения с италианските градове-републики. За целта италианецът Пиетро Висконте прави дълго пътешествие по черноморското крайбрежие, за да опознае разположението на градовете и пристанищата. Тогава той изработва специална карта, нужна на търговците. Върху нея над град Варна е нарисувано знаме, което съдържа червен цвят¹¹. Пет години след него в Търново, по търговски дела пристига и Анджелио де Лорето. Той видял лично над царския дворец да се вее червено знаме. Тези факти говорят, че през периода на Втората българска държава, знамето вече не е само военен атрибут. Към началото на тринадесетото столетие и българските владетели вече

го превръщат в една от най-важните инсигни (символи) на централната политическа власт в държавата и белег за нейния суверенитет. Тоест и в България знамето вече се разглежда като основен политически символ на държавността и независимата власт на владетеля самодържец.

Завладяването на България от османците е свързано с криза в българската знаменна традиция. Завоевателите унищожават всяка следа, която свидетелства за независимата българската държава. Знамена се изличават от иконите, ликвидират се каменни надписи или барелефи с наличието на знаме, книгите, съдържащи миниатюрни рисунки със знамена, се изгарят и т.н. Целта е ясна — да се ликвидира един от най-ярките народностни символи, за да се облекчи процесът на асимилация на българите. Въпреки положените усилия обаче знаменната традиция при българите не е унищожена. Тя само частично е видоизменена.

Практически веднага по българските земи възниква стихийното хайдушко движение. Започва борбата за свобода. В нейния ход знамето отново става постоянен спътник и символ на българската надежда. Всяка от хайдушките дружини си изработва свое знаме. То се поверява на един от най-смелите и авторитетни хайдутини — байрактаря. Променя се обаче цветът на знамената. Хайдушкото знаме вече е предимно в зелен цвят. Този факт се тълкува по много начини. Смята се, че зеленето е цветът на гората — майката закрилница на хайдутите. Зеленото е символ на раждането, растежа и живота, на младостта и бъдещето и т.н.

През епохата на Възраждането зеленото знаме запазва своите позиции и при организираното четническо движение. По инициатива на Г. С. Раковски след Кримската война върху зеленото знаме започва да се извезва и гербовият символ на българите — лъвът. Впоследствие лъвът върху знамената е изобразяван как тъпче полумесеца — символ на султанската власт в Османската империя; в лапата си държи меч, а под него започва извезването и на паметния народен девиз: "Свобода или смърт".

Междувременно в началото на 60-те години Раковски поставя началото на организираното националноосвободително движение. Разработвайки в детайли неговата идеология, той обръща специално внимание и върху знаменния символ на българите. Така с името на Раковски се свързва появата на триколяра, в който е закодирана дълбока политическа символика и държавнотварна мъдрост. Как Раковски стига до

трикольора и кои са основните му съображения, за да избере зеления, белия и червения цвят за негово градиво?

От документите на Раковски и от спомените на неговите съвременници става ясно, че патриархът на българската революция най-напред бил силно впечатлен от факта, че “трикольорните знамена носят успехи на своите народи”. Като примери му служели Русия, под чийто трикольор Романовата династия създава от XVII до XIX век най-голямата държава на планетата; под своя трикольор французите извършват първата демократична революция на новото време, като създават първата писана конституция в Европа и налагат републиката; начело с трикольора си италианците успяват да отхвърлят чуждата власт и да обединят своето отечество и т.н. Ето защо Раковски се ориентира трайно към създаването и на български трикольор.

Сам изследовател на историята, той е бил добре информиран за това, че червеният цвят е предпочитаният символ на владетелската власт в средновековната българска държава. Освен знамето до 1396 г. царят в Търново задължително е носел червени ботуши на краката си. В пурпурночервен цвят са били и хламидата и дивитисионът — официалните представителни одежди на владетеля. Така че изборът на червения цвят в българския трикольор е символизирал връзката със средновековната българска държавностна традиция. Идеята на Раковски е да се установи пряка приемственост в официалната политическа символика между “старата” и “бъдещата” свободна България. Зеленият цвят е заимстван от хайдушките знамена като символ на непрестанната борба за свободен живот на българите. А белият цвят е възприет като символ на светлината, на надеждата и чистотата в човешките помисли, които са доминиращото идейно градиво на българския народен дух през Възраждането.

Трикольорът за пръв път е пуснат в официална политическа употреба по време на Първата българска легия, създадена от Раковски в Белград през 1862 година. Най-напред върху реверите на легионерските униформи са пришити трицветни отличителни ленти. По личното разпореждане на Раковски е изработено и първото трицветно знаме — официалното знаме на легията. А за да наложи трайно трицветта като нов политически символ на българите, Раковски плаща на италианския художник А. Сакко да нарисува знаменитата картина “Раковски в Балкана”. В нея идеологът на революцията е изобразен с развян трикольор по

време на бой. На върха на знамето е поставен православен кръст. Тази картина впоследствие многократно е била литографирана в календари и като отделни отпечатъци, така че до Освобождението трикольорът добива широка популярност сред българския народ. Тук обаче трябва да се отбележи една важна подробност: при създаването на трикольора Раковски подрежда цветовете в порядъка — зелено, бяло червено.

Вариантът на трикольора — бяло, зелено и червено е създаден в навечерието на руско-турската война през 1877 г. При формирането на българското Опълчение емиграцията в много румънски градове започва да шие знамена, за опълченските дружини. Търговецът Иван Параскевов от гр. Браила закупува от Виена специална коприна и възлага на дъщеря си — Стилияна Параскевова, да ушие трикольорно знаме в порядъка бяло, зелено и червено. На 8 май 1877 г. Стилияна и Иван Параскевови отнасят своето знаме в гр. Плоещ, където по това време лагерува Опълчението. Присъства и владиката Панарет Рашев. В завързалия се разговор той попитал Иван Параскевов защо е коригирал цветовия порядък, наложен от Раковски. Отговорът гласял: “Цветовете трябва да са така, защото червеното символизира най-старата ни държава и то трябва да е най-отдолу. Зеленото да е над него, защото то е символ на по-новите ни борби за свобода. А бялото трябва да е най-отгоре по няколко причини. Едната е, че буквите “б”, “з” и “ч”, с които започват трите цвята, стоят в азбуката една след друга — по-напред е б, след нея е з и накрая е ч. Най-важното обаче е, заявил Параскевов, че с буквата “б” започват думите “бяло”, “Бог” и “България”. Така че ако бялото е най-отгоре, с помощта на Бога и България ще бъде “отгоре” — т.е. ще я видим освободена”. (Впрочем подобни предсказания са много характерни за хората от онази епоха на страшни погроми и велики надежди. Достатъчно е да припомним знаменитите изчисления, правени от героите на романа “Под игото”, чрез комбинирането на цифрите от 1876 г., от които получават известното пророческо изречение “Туркия ке падне”).

“Народната политическа философия” на Иван Параскевов направила силно впечатление на присъстващите. Поради това трикольорното знаме било поето лично от главнокомандващия дунавската руска армия — Великия княз Николай Николаевич, който го връчил на Четвърта опълченска дружина. Под този трикольор опълченците участват в тежките боеве край Стара Загора и в епичната битка на връх Шипка, чието спе-

челване реши и благоприятния изход на войната за България. Така че, опръскан и с кръв, трикольорът в порядъка бяло, зелено и червено вече действително символизираше “раждането на свободата” и за българския народ. Ето защо, когато през август 1878 г. императорският комисар в България княз Довдуков—Корсаков организира първия военен парад на Българската земска войска, начело се вее само бяло, зелено, червеният трикольор. Неговата слава вече е обходила българската земя. В резултат, когато през февруари 1879 г. във Велико Търново е открито Учредителното събрание, трикольорните знамена масово се използват като “политическа украса” върху обществените сгради и в залата на събранието. А народните представители са единодушни, че трикольорът във варианта бяло, зелено и червено, трябва да бъде обявен незабавно и като втори официален политически символ на новата българска държавност. По предложение на народния представител Никола Михайловски е направено само уточнението, че трите цвята “трябва да бъдат хоризонтални”. Така на 26 март 1878 г. в чл. 23 на Търновската конституция е записано официално: “Българското народно знаме е трицветно и състои от бял, зелен и червен цвят, поставени хоризонтално”¹². В резултат е наложен окончателно и вторият официален символ на българската държавност, интегрирал в своята същност богатите традиции на държавнотворната мисъл на нашия народ и белезите, останали от неговите борби за свобода и независимост.

Националният химн на България. В политически смисъл под “химн” се разбира “особено тържествена и хвалебствена песен”, която в древността се е изпълнявала в израз на почит към различни божества или герои, а в новото време за прослава на държавата. Държавният химн е предназначен за групово и масово пеене (в съпровод с музика) по особено важни поводи, свързани с текущия политически живот и националните празници. Поради това неговият текст трябва да бъде силно въздействащ, а мелодията му лесно запеваема. Ритъмът на химна най-често е маршов.

В масовата практика държавните химни са създавани главно по два основни начина. Първият — определена историческа песен, станала любима на даден народ по някакви обективни причини, постепенно се налага като държавен химн. Вторият — владетелят възлага на велик музикант да напише специално възхвално музикално произведение, ко-

ето се обявява за държавен химн. Традицията на Османската империя например е повелявала при възцаряването на всеки нов султан, да се съчинява и нов държавен химн на османците.

Как възниква и се развива българската химнографска традиция? Най-старите известни ни химнографски образци по нашите земи са свързани с епохата около християнизирването на България. Учениците на Кирил и Методий — Климент, Наум и Ангеларий, когато пристигат в Плиска при княз Борис, пренасят и химните, написани от Кирил, в прослава на папа Климент Римски, и от Методий — в чест на Св. Димитър Солунски. Впоследствие, полагайки основите на цялостната християнска духовност в новото си отечество, първоучителите на българския народ създават собствени химни, изпълнявани от духовенството в храмовете, за прослава на славянската писменост и нейния покровител — княза. През периода на Второто българско царство творците, работили в Търновската книжовна школа, възраждат и обогатяват българското химнопеене. В навечерието на османското нашествие в него преобладават родолюбивите мотиви, за да се подтикне народът към съпротива срещу завоевателите. Някои изследователи приемат, че през тази епоха е била създадена и знаменитата песен “От кога се е мила моя майно ле, зора зазорила”, прославяща борбата срещу нашественика, начело с цар Иван Шишман.

Между XV и XVIII век българската химнографска традиция оцелява в манастирите, където са създадени такива тържествени, прославни песенни шедьоври като “Многая лета” и “Достойно ест”. През епохата на Възраждането организираните борби за национално освобождение пораждаат новите, български революционни химни. Най-широко разпространение получават песните на Добри Чинтулов “Стани, стани юнак балкански”, “Къде си вярна, ти любов народна” и “Вятър ечи, Балкан стене”. Те се пеят тайно от целия български народ и изиграват велика обновителна роля в цялостната еволюция и трайното моделиране облика на модерната българска политическа култура на новото време. В навечерието на Априлското въстание от 1876 г. подобна роля играе и песента съчинена от Стефан Стамболов “Не щеме ний богатство, не щеме ний пари”.

Решаваща роля за полагане основите на официалния, национален химн на Третата българска държава обаче изиграва песента “Шуми

Марица”¹³. Тя има следната история. След погрома на Априлското въстание отношенията между Сърбия и Османската империя се влошават рязко. Стига се до война. В град Кладово започва формирането на големи емигрантски, доброволчески чети, които да подпомогнат сръбската армия. От Русия като доброволец пристига и известният генерал П. Черняев. Българските доброволци са най-много и са поставени под командата на руския генерал.

На 5 юли 1876 г. дружините тръгват за сръбско-турската граница с изключително висок боен дух. Очакванията са, че сръбската армия ще премине на българска територия, ще се намеси и Русия, след което да се придвижи разрешаването и на българския въпрос. Затова доброволците по време на движението си пеели всевъзможни революционни песни. В тази особено приповдигната атмосфера, следвайки генерал Черняев, търновецът Никола Живков буквално на коляно написал текста на “Шуми Марица” и започнал да я пее. Като основа за мелодията му послужила една немска песен — “Когато войниците маршируват през града”, която авторът научил в училище от своя преподавател по пеене Атанас Гранитски. Самият Гранитски е от град Шумен. След революцията в Европа от 1848 г. там се настанява голяма емигрантска колония от Австро-Унгарската империя. Нейните представители пренесли със себе си и въпросната мелодия, която Гранитски и Живков българизират в доста голяма степен¹⁴.

Никола Живков бил добър певец, а и текстът на “Шуми Марица” се оказал изключително завладяващ. Голямата българска река, събрала окървавените води на Въча и Тополница, край чиито брегове загиват въстаниците от Панагюрище, Еледжик, Батак, Брацигово, Перушица и другите бунтовни села на България, се явила събирателен образ, а и символ на българската саможертва в името на свободата. А “шумът” на окървавеното речно течение трябвало да напомня на българите каква е цената, с която е постигната тяхната свобода. Песента се харесала на доброволците, те я научили ведната и я пеели масово до края на Сръбско-турската война.

През зимата на 1877 г. Никола Живков се завръща в Румъния и там пише пиесата “Илю Войвода”, в която пресъздава обстановката от наскоро приключилата война. Тази пиеса веднага е поставена и играна от емиграцията в Плоещ и Браила. Героите на творбата естествено

пеели постоянно “Шуми Марица”. Така към навечерието на руско-турската война от 1877-1878 г. песента получава изключително голяма популярност сред българската емиграцията във Влашко. Болшинството от опълченците били бивши доброволци от войната между Сърбия и Турция през отминалата 1876 г. По този път песента “Шуми Марица” става една от основните песни, които съпровождат победоносния поход на Опълчението в решителните битки за освобождението на България. Решаваща за началото ѝ като български национален химн се оказва ролята, която тази песен изпълнява по време на драматичните боеве на връх Шепка.

Най-тежките сражения с армията на Сюлейман паша опълченците водят между 9 и 11 август 1878 година. В последния ден българите са обградени от всички страни. Куршумите свършват. Ситуацията е критична — ако ордите на Сюлейман преминат Балкана и се съединят с армията на Осман паша, обсадена в Плевен, изходът на войната не изглежда оптимистичен за България. Поради това опълченците се хвърлят на ръкопашен бой с противника, излагайки голи гърди срещу куршумите. И точно в този епичен миг, бойците на Трета опълченска дружина запяват гръмогласно “Шуми Марица окървавена, плаче вдовица люто ранена...” Опълченците се бият и пеят! Без да жалят своя живот. Докато пристигне спасителната подкрепа, оказана от частите на ген. Радецки. Така Шипченската позиция е спасена! Тази военна победа предрешава окончателния благоприятен изход от войната в полза на българското освобождение.

Нито една друга българска революционна песен обаче не е изиграла такава мобилизираща дори съдбоносна роля за постигането на крайния положителен резултат от многовековните титанични усилия на българския народ. Това е причината песента “Шуми Марица” веднага да придобие всенародна популярност. До такава степен, че депутатите в Учредителното събрание през зимата на 1879 година дори не разискват проблема за българския държавен химн. Той вече е избран от самия български народ. Ето защо в текста на Търновската конституция липсва специален член, регламентиращ съдържанието на държавния химн. Този официален политически символ на Третата българска държава е наложен от историята и народната победа. През 1912 г. Иван Вазов само дообработва текста на песента с цел да римува фразите и отстрани

някои диалектни изрази в текста. “Шуми Марица” е национален химн на България до промените на 9 септември 1944 г., когато в новата обстановка е създаден друг основен песенен политически символ за прослава на българската държавност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Направеното дотук изложение на фактическия материал доказва по безспорен начин, че към началото на свободния политически живот в средите на българската нация беше приключил и процесът, свързан с осмислянето и утвърждаването и на основните символи на държавността. Още едно видимо доказателство, че към третата четвърт на XIX век българите вече са напълно съзрели в политическо отношение, за да се самоуправляват в границите на свое независимо отечество. Неговите основни политически символи не са нито “дарение”, направено от страна на някакви външни фактори, нито са пошли имитации на чужди образци. Основните символи на нова България са продукт на един изключително сложен и продължителен процес на приемственост, възстановяване, актуализация и обогатяване на фундаментални ценностни наслоения, съчетали в себе си главните постижения на една тринадесетвековна държавностна традиция.

Бележки:

¹Иванов, И., Символите на България, С., 2004, с. 10 и сл.

²Пак там.

³Единият от тях беше открит по време на археологическите разкопки в Плиска и сега се съхранява в Националния археологически музей в София.

⁴Бурмов, Ал., П. Петров Христоматия по история на България, С. 1968, с. 10 и сл.

⁵Стойнев, А. Светогледът на прабългарите, С., 2006, с. 88.

⁶Като доказателство за това твърдение е достатъчно да се прегледат илюстрациите, поместени в История на България, т. III, изд. на БАН, С., 1982 г.

⁷Иванов, И., цит. съч. с. 40 и сл.

⁸Български конституции и конституционни проекти. С., 1990, с. 22.

⁹Бурмов, Ал., П. Петров, цит. христоматия, с. 40 и сл.

¹⁰Стойнев, А., цит. съч., с. 54 и сл.

¹¹История на България, т. 3, с. 236-237.

¹²Конституции и конституционни проекти..., с. 22.

¹³Анчев, А. Шуми Марица. Първият български национален химн, С., 1992.

¹⁴Шишманов, Ив. Историята на “Шуми Марица”. В: ”Денница”, №2, 1891, с. 350 и сл.

РИМСКОТО ПРАВО КАТО ПОЛИТИЧЕСКО ОРЪЖИЕ

ПЕТЪР ЧОЛАКОВ

Мнозина смятат протестантските доктрини за съпротивата за носители на метежния дух на консилиаризма¹. Поради това опитите за аргументирано посочване на римското право като първоизточник на тези доктрини изглеждат на пръв поглед ексцентрични и обречени на неуспех. Под “римско право” през Средновековието и Ренесанса се разбира преди всичко най-голямото постижение на византийската юридическа и политическа мисъл — *Corpus iuris civilis* (Сборник по гражданско право)², изготвен по заповед на Юстиниан I (527-65 г.)³. Чрез него през XII в. до западноевропейските юристи достигат идеите на римските и византийските правници. В тази статия изследвам основанията за това римското право да се разглежда като източник на идеите за съпротивата през Средновековието и бунтовните доктрини на реформаторите.

В първата част анализирам следните аспекти на проблема: какви са доказателствата за употребата на римското право от теоретиците на съпротивата и аргументите, които те “екстрахират” от него; на какво се дължат полярните интерпретации; в какво се състои приносът на един от първите средновековни автори, които си служат с него, за да покажат конституционните ограничения на властта. Във втората част проследявам формирането на еkleктичната природа на Юстиниановите сборници. Тук изследвам произхода и значението на принципите на управлението и прерогативите на властта в Сборниците, като отчитам историческия контекст, в който те са се зародили. В третата част търся отговор на въпросите дали текстът на *Corpus iuris civilis* действително аргументира съпротивата и дали неговият противоречив характер е злополучният резултат от припряността на небрежни юристи, или е отговор на изискванията на практическата политика във Византия.

1. Проблемът

Римското право, за което владетелят е *legibus solutus* (свободен, необвързан със законите), отдавна се определя в научната литература като услужлив поддръжник на теоретичните спекулации на абсолюти-

зма. Въпреки това кеймбриджкият професор Куентин Скинър твърди, че един от начините, чрез които авторитетът на римското право е използван в подкрепа на модерния конституционализъм и съпротивата е “чрез адаптацията на редица частноправни аргументи, относно оправданото използване на насилие” (1998, II: 124). Той посочва два случая, в които Дигестите предвиждат легитимна употреба на сила от частни лица. Първият визиращ хипотеза, при която баща може да убие мъж, ако го завари да прелюбодейства с неговата дъщеря; същото се отнася и за съпруг, който залови жена си в прелюбодеяние⁴. Вторият случай се отнася до института на самоотбраната, при който действа принципът *vim vi repellere licet* (1998, II: 124-5). Този принцип, почерпан директно от *Corpus iuris civilis*, е използван от Уилям от Окам. Към тези случаи трябва да бъде добавен и трети. Византийската юриспруденция позволява съпротива и срещу магистрат, който действа извън своите правомощия. Хипотезата “несправедлив съдия” по-късно се използва от протестантите.

Главният аргумент на Скинър е построен върху анализ на термина *regum imperium*. С него в римското публично право се означавала най-висшата обществена власт, в това число правото да се ръководят армии и да се правят закони. Независимо от факта, че в *Corpus iuris civilis* този термин служи, за да обозначи властта на императора, той е интерпретиран от средновековния юрист Ацт (Ацтне) в прочутия дебат, състоял се в края на XII в. с неговия колега Лотар⁵, по твърде различен от оригинала начин. В дебата Ацт отстоява, че редица от включващите се в *regum imperium* прерогативи (в това число и *ius gladii* - правото на меч) принадлежат не само на императора, но и на нисшите магистрати. Интерпретацията на Ацт отстоява феодалните стремежи да се ограничи властта на Свещения римски император (1998, II: 126-7). Според концепцията на Ацт, базирана на германското обичайно право, избраният владетел сключва договор с електорите и други лица, заемащи по-ниски длъжности. Императорът се заклева да поддържа благото на империята и защитава свободите на поданиците. Следователно той не е *legibus solutus* и тъй като *ius gladii* принадлежи и на магистратите, в случай че владетелят наруши клетвата си, те могат да го свалят от власт. Тази теория е приложена на практика през 1400 г., когато император Венцел бил отстранен от електорите, понеже изменил на дадения обет.

За Скинър становището на Ацт става база за първите протестант-

ски доктрини за съпротивата. От позицията, че електорите и другите магистрати участват в подялбата на най-висшата власт, Империята започва да се разглежда като *universitas* — “органично единство”, което трябва да бъде пазено с усилията на всеки негов член, както според изискванията на позитивното право, така и на естествения закон да се поддържа интегритетът на цялото. Следователно императорът клетвопрестъпник е обект на легитимната съпротива на електорите. Окам, който работи в традицията, положена от Ацт, първи пуска в обращение този корпоративен довод за съпротивата (1998, II: 128).

Значението на *Corpus iuris civilis* за аргументирането на разработените по-късно доктрини за съпротива не може да бъде поставено под съмнение. Неизяснен в анализа на Скинър остава въпросът на какво се дължи амбивалентната интерпретация на този документ, вдъхновил както защитниците на абсолютизма, така и техните опоненти. Обяснението е, че *Corpus iuris* по същество представлява компилация от организирана на базата на определени принципи, създадена през предходните векове правна материя. В Кодекса например са включени значителен брой от конституциите на самия Юстиниан, “извадки” от църковното, частното, наказателното право и др. Указанията на василевса към комитета, зает със съставителството, са да подбере и резюмира съчиненията на имперските юристи, имащи правото да тълкуват закона (*prudentes*). Повечето от разпоредбите в Дигестите са от авторитетните правници Улпиан и Павел (III в. н. е.), а тези в Институтите — от Гай (II в. от н. е.). На съставителите е поръчано да елиминират противоречията, но остават значителен брой остарели доктрини (в това число останки от републиканския период) и намиращи се в конфликт пасажи. От една страна, в Дигестите се съдържат думите на Улпиан, използвани от по-късните доктрини на абсолютизма, че “това, което се нрави на владетеля [принца], има силата на закон: *quod principii placuit legis habet vigorem*” (Dig.I.IV.1) и “владетелят не е подчинен на закона” (Dig.I.III.31). От друга, се споменава републиканският постулат, че волята на хората прави писаното право и обичая, като нормите могат да бъдат отменени не само чрез решение на законодателя, но и чрез мълчаливото съгласие на всички, което се проявява в практическото излизане от употреба на дадени правни текстове (Dig. I. III. 32). В Кодекса се отбелязва, че “макар императорът да е източник на цялото право, той трябва да осъществява своите действия

съгласно закона”. Този текст, повторен на две места⁶, се интерпретира в полза на конституционната (ограничена) монархия и съпротивата срещу властта.

След като *Corpus iuris civilis* е “открит” за Западна Европа от средновековните юристи (най-старият известен препис датира от VII в.), на дневен ред излиза проблемът за взаимодействието между византийската юриспруденция, която дава, според някои от текстовете, голяма власт на императора, и обичайното право във феодалните монархии. На запад от Византия правните обичаи имат солидна юридическа тежест и подчертават договорния характер на връзката между владетеля (сеньора) и васалите. Владетелят има свещен дълг да съхранява законите и традициите. В случай на нужда от нова правна уредба той не може да бъде единствен законодател, необходимо е и съгласието на управляваните. Дори в концепцията за кралската власт на Каролингите, при която обичайното право на франките е съчетано с широка намеса на владетеля в религиозните дела по подобие на василевса, монархът не е абсолютен и ако наруши договора и бъде обявен за безполезен (*inutilis*), може да бъде отстранен. Средновековните юристи правят опит да решат проблема чрез концепцията за двете тела на краля — частното и публичното. Първото според тях е подвластно на закона, за разлика от второто (Канторовиц 2004).

Далеч не всички приемат с отворени обятия тази интерпретация на опозицията между нормите на римското и германското обичайно право. Решението на Ацт не просто отдава предпочитание на традицията на ограниченото от договор управление, а привежда нови доводи в подкрепа на съществуващите в обичайното право възможности за съпротива. Аз считам, че той прави две неща. На първо място, парира проектите за узаконяване на неограничена власт, на която не може да се противодейства, като отстоява, че обичаят поддържа, създава, отменя и интерпретира закона. Глосаторът успява да преодолее и основния недостатък на наличните пътища на съпротивата, заключаващ се в това, че всичките изхождат единствено от традицията и не са санкционирани от позитивното право. Той целенасочено “изкривява” значението на римската правна формулировка *merum imperium* в полза на нисшите магистрати, носители на *ius gladii*. В това се състои неговият втори принос към тогавашните “механизми” за съпротива.

Интерпретацията на *ius gladii* е възлов момент в развитието на аргументите в подкрепа на действията срещу властта. Според мен с тази концепция мислители като непокорния глосатор, Мейр и Алмен “оползотворяват” особеностите на политическата практика. През Средновековието свободните мъже, за разлика от крепостните, имат право, респективно задължението да носят оръжие, за да участват, при необходимост, във войската (духовенството, разбира се, е освободено от тази “повинност”). Мечът е налице, той просто трябва да бъде насочен. Направеният анализ обаче се отнася до позицията на Ацт, така както я представя средновековната легенда. Фактически неговото становище в *Summa codicis* не е безкомпромисно. Там например той никъде не посочва (както утвърждават неговите тълкуватели), че “чистата” или “истинската върховна власт” на магистратите не може да бъде отнета (Pennington 1997: 432).

2. Историята

От съществено значение е въпросът каква е била властта на императора във Византия, дали тя действително е била неограничена, или са съществували определени критерии, с които е трябвало да се съобразява. Изследването на този проблем ще помогне да разберем дали основателно *Corpus iuris civilis* е тълкуван в подкрепа на ограничената монархия и съпротивата, или става дума за норми, извадени от контекста. Спирайки се на противоположните интерпретации, Д’Антрев отбелязва, че в класическите текстове, съдържащи римското право, законът се разглежда като израз на волеви акт: или на народа, или на императора, на когото е делегирана властта на народа (*lex regia*). Следователно дебатът, проведен по-късно, е относно характера на това делегиране на права, състоящо се в пълното им отделяне от техния източник, или респективно в запазване на част от тях в хората. Според Д’Антрев във Византия императорът е “източник на правото”. Той притежава върховната власт, която изразява и санкционира правото. “Ето защо той е над закона — *legibus solutus*. Византийският владетел, такъв какъвто ни се представя от страниците на Юстиниановите сборници със закони е живото възплъщение на закона *lex animata*” (d’Entreves 1967: 66). В тази концепция Д’Антрев вижда основата на разбирането за суверенитета на владетеля,

разработено от Жан Боден.

Интерпретацията на Д'Антрев може да доведе до извода, че византийската политическа доктрина е хомогенна. За мен, двусмислиятa в *Corpus iuris civilis* са проекция на противоречиво, динамично разбиране за върховната власт във Византия. Самата византийска цивилизация е амалгама от няколко компонента: гръцки, римски и християнски; първите два от тях са съвместени и модифицирани съобразно с третия. Корените на концепцията за владетеля като одушевен закон са в творчеството на Платон⁷. Законът е “разпределение” на божествения разум в хората, а законодателството — опит за неговото приложение към детайлите на обществения живот (Платон 1994а: 713е). Това е архетип на една от централните идеи в политическата философия — тази за естественото право, организационен принцип на вселената, който направлява имащите очи за него, “зрящи” земни законодатели. В Политик се казва, че върховната власт трябва да се намира не в писаните норми, защото са лишени от гъвкавост и неизбежно изостават от променящия се свят, а в ръцете на “царствения мъж, надарен с разум”, чиято мъдрост и вещина го поставят над ограниченията на застиналите разпоредби (1994b: 294а).

Този възглед получава разпространение след смъртта на Александър Велики (323 г. пр. н. е.), в епохата на елинизма. Към огромните държави, които възникват на територията на разпадналата се македонска империя, е невъзможно прилагането на принципите на пряката демокрация. Монархическата форма на управление се налага по естествен път. За мислителите от тази епоха, като Ксенофонт и Плутарх, означава възможността владетелят да допуска, по свое усмотрение, изключения от установения правен ред, като прояви, например, милосърдие към престъпник, подлежащ на сурово наказание или за да разреши конфликтни ситуации, възникнали между подчинените му полиси, всеки от които обикновено следвал свои норми. Принципът не означава, че той може да прави това, което иска. Монархът трябва да действа за благо на хората; той е обект на постоянен контрол от възплътения в него разум, отразяващ установения космически ред и е справедлив само доколкото го следва.

От елинистическите държави възгледът за “одушевения закон” преминава в Рим и Византия. Емблематичната за по-късните правни

текстове неяснота относно ролята на владетеля се прокрадва в римския конституционализъм при управлението на Октавиан. Като се стреми да не нарушава открито републиканските традиции и прикрие амбицията си за еднолично господство, той приема през 29 г. пр. н. е. титлата *princeps*. Не след дълго тя означава не само “първ и най-почетен сенатор”, а “първи в държавата”. Октавиан съсредоточава в себе си функциите на пожизнен народен трибун (23 г. пр. н. е.), пожизнен консул (19 г. пр. н. е.), с което става пълновластен главнокомандващ на армията и върховен понтифекс (12 г. пр. н. е.). Тази монархия в републикански одежди, по думите на Сенека, слага край на идеализирания от Полибий и Цицерон баланс, върху който се гради римската република⁸. В последната има две институции, които да законодателстват — народните събрания и преторите. С изключение на кодификацията на обичайното право през V в. пр.н.е. в Дванадесетте таблици комициите практически не участват в законодателството. Водеща функция в това отношение имат преторианските едикти. През периода на принципата (наричан в историческата наука още ранна империя⁹) ролята на преторите в нормотворчеството е чувствително отслабена от резолюциите на Сената (*senatusconsulta*). В I—II в. от н.е. те стават източник на правото¹⁰. Принципът постепенно получава законодателни правомощия, упражнявани непосредствено чрез едикти. Но неговото влияние в нормотворчеството се чувства преди всичко индиректно, чрез рескриптите на учредения имперски съвет, състоящ се от видни юристи, приближени на владетеля¹¹. В края на III в. от н.е. вече открито се говори за монархия и титлата *princeps* се заменя с *dominus et deus* (“господар и бог”). Императорът окончателно подчинява сената и става единствен законодател¹². Започва периодът на домината (IV-VI в.).

През принципата владетелят не е “свободен от законите”, макар в някои отделни случаи, като проявата на *clementia* (“милосърдие”), по подобие на институцията на елинистическия монарх, от която е заимствана тази практика, той може да не се съобрази с тях. Свалянето на “оковите на законите”, ограничаващи монарха, е ставало, поне формално, по решение на сената. Важно е да се подчертае, че от конституционна гледна точка принципът, а впоследствие и византийският василевс, се третира като наследници на републиканските магистрати и носители на власт, дадена им от хората. Монархът е посочен от провидението, но ак-

ламиран и, поне на думи, избран от Сената, армията и народа. Неговата легитимност се гради на два фактора — божествен и човешки. В случай че не изпълни задълженията, произтичащи от тях, той следва да бъде отстранен от властта, включително със силата на оръжието (Procope 1997: 33-4). Следователно според официалната трактовка хората никога не предават напълно и безусловно своята върховна власт на владетеля. В тази връзка някои юристи, съвременници на Октавиан, утвърждават, че суверенитетът продължава да се намира в народа и републиканският принцип не е накърнен (Торбов 1992: 39).

Първите императори не могат да се еманципират самоволно от законите, но впоследствие придобиват прерогативи, развързващи ръцете им. Те стават *legibus solutus*. Изразът всъщност произхожда от практиката за освобождаване на инвалидите от действията на определени правни норми. Думите на преторианския префект¹³ Улпиан, че “това, което се прави на владетеля, има силата на закон”, които по-късно са включени в *Corpus iuris civilis*, вероятно означават, че там, където смисълът на правото е неясен, висша сила има възгледът, подкрепян от императора. Юристът се аргументира с *lex de imperio*, приеман в началото на управлението на всеки владетел, според който последният може да прави всичко необходимо за благо на държавата. При Октавиан Август този текст се отнася изрично до изпълнителната власт, но по-късно започва да се използва за легитимиране на правото на императора да законодателства (Stein 1997: 46). Принципът стъпка по стъпка монополизира нормотворчеството. През периода на домината, който започва с Диоклециан (284—305 г.), монархическият строй е окончателно установен, сенатът има формална власт, императорът може да действа “отвъд” закона, но се запазва републиканската традиция, която повелява, че народът може да сваля тиранина.

3. Фантомът на съпротивата

От Вечния град двусмислията на принципата са пренесени във “Второто око на целия свят” — Константинопол, който е осветен и започва да функционира като столица на Източната римска империя на 11 май 330 г. Заедно с града, носещ името на първия християнски император Константин Велики (324—37 г.), се изгражда и нова политическа док-

трина, чийто основоположник е епископът на Кесарея (Цезарея) — Евсевий Памфили (263—339 г.). В концепцията за властта на василевса той се обръща най-напред към елинистическите монархии от III—II в., в които държавата и владетелят се разглеждат като умалено копие на всемирния порядък. Съчетавайки тази идея с постулатите на християнството, Евсевий Кесарийски представя Византия като отражение на Небесното царство. Има само един Бог, следователно съществува само един император, а монархията е най-добрата форма на управление. По-рано римският император е *dominus et deus*. Василевсът е само господар, но той получава от Него своята власт и е Божият наместник на земята.

Можем да обособим три типа отношения към властта в ранното християнство. Съществува негативно гледище, отъждествяващо римските политически институции, преследващи и убиващи последователите на новата религия, с “вавилонската блудница пияна с кръвта на светците” (Откр. 17: 6). Налице е също проникната от безразличие, есхатологична перспектива, вещаеща неизбежния скорошен край на света и, в този смисъл, ирелевантността на всички политически въпроси. С най-голяма виталност, поради излизането на християнството от “нелегалност” и превръщането му в официална религия, се оказва възгледът, приемащ божествения произход на властта и необходимост от подчинение пред нея. Оттук тръгват както византийската политическа доктрина, така и европейският абсолютизъм. Според Новия завет Христос не отрича правото на римския прокуратор да го съди, “защото властта му е от Бога”, а думите на апостол Павел в Глава 13 от неговото Съборно послание до римляните се превръщат в основен аргумент срещу доктрините за съпротива¹⁴. Цезаропапизмът¹⁵ се развива естествено във Византия — докато на територията на Западната Римска империя всички вярващи са обединени около папата, то на изток има четири напълно независими една от друга патриаршии¹⁶. Свързващото звено е единната власт на василевса.

Независимо от тези характеристики на политическата концепция във Византия, рисуващи образа на абсолютен монарх, там продължават да звучат постулати, свидетелстващи за републиканското минало на Рим. Според тях престолът не се наследява, а в избора на Сената, армията¹⁷ и народа се разкрива Божественият план за съдбата на империята. Разбира се, на практика Сенатът има формално значение, а роля-

та на народа е символична. Повечето владетели, след като веднъж са се озовали на трона, се опитват с всички сили да осигурят власт за своите потомци. Има девет династии между 610 г., когато управлява Ираклий, и 1453 г., когато начело на империята е Константин XI. Само в тридесет от тези 843 г. престолът не се заема от хора, които са родственици на своите предшественици (Nicol 1997: 63). Все пак, дали това означава, че републиканските принципи са просто безполезно древно украшение на византийската политика? За мен отговорът е, че те са носители на легитимност, а не политически театър. При “необходимост” тези принципи се превръщат в ръцете на опитни и амбициозни манипулатори в сигурно средство за оправдаване на атаки срещу василевса. Византия е Августиновият *civitas Dei*, осъществен на земята. Но за разлика от езическите концепции, които обожествяват личността на владетеля, в Царицата на градовете се обожествява властта, чийто носител е личността. Мнозина са детронирани с “Божията благословия” и лишени от привилегиите за неприкосновеност. Направлявани “от Провидението”, армията, дворцовата аристокрация или просто дръзки хора като императорския коняр Василий се намесват решително за “благого на народа”. Така са легитимирани честите дворцови преврати и преждевременното прекъсване на цели династии. И в това отношение византийската практика черпи без свян от римския опит. Достатъчно е да припомним епохата на войнишките императори и действията на преторианската гвардия, която към края на принципата се превръща в основна политическа фигура. Макар част от официалната доктрина да създава сериозни трудности пред ospорването на властта на императора, посегателствата срещу него нерядко са ловко обосновавани.

Направеният анализ показва защо *Corpus iuris civilis* е удобен за “стрелба във всички посоки”, служейки вярно както на абсолютистите, така и на конституционалистите. Причините за “универсалността” на монументалния исторически документ могат да бъдат резюмирани в два пункта. На първо място, сред основните цели, залегнали в неговото изготвяне, е увековечаването на могъщество на василевса. За това свидетелства фактът, че в текста Юстиниан критикува и отхвърля геласийската доктрина, заявявайки, че императорът съсредоточава в себе си както върховната светска, така и духовна власт. В Кодекса той се произнася по догматически въпроси и постановява, че никой не трябва публично

да оспорва ортодоксалната вяра, като в компетенцията на василевса е да накаже всеки, който се осмели¹⁸. В теократичното византийско общество православието е необходимо условие за получаване на гражданство. Държавните закони често инкорпорират решенията на църквата¹⁹. Тя може да допълва и интерпретира каноните, като според църковното право само патриархът може да тълкува постановленията на съборите и разпоредбите на Отците на Църквата. Но редица императори, сред които особено се откроява Юстиниан, тълкуват каноните и издават закони, касаещи не само църковните дела, а дори религиозната доктрина (Nicol 1997: 65). Преди Юстиниан Държавата и Църквата се разглеждат като институции, между които трябва да има съзвучие. Императорите не желаят да смесват светската си власт с тази над Църквата. Юстиниан Велики е този византийски владетел, който започва директно да управлява Църквата, така както ръководи Държавата — именно при него се разгръща доктрината за цезаропапизма. Както горчиво отбелязва за тази епоха един византийски историк: “често звучала само държавата, а църквата мълчала”. Прочитът на Юстиниан и приближените му правници на формулировки като *legibus solutus* е в полза на самодържавието и, следователно, твърде отдалечен от първоначалното им значение.

От друга страна, второ, в *Corpus iuris* могат без усилие да бъдат намерени пасажии, които недвусмислено подкрепят ограниченото управление. В Кодекса е записано, че императорът е обвързан от законите, защото именно на тях се гради неговият авторитет (*Cod. I.14.4*). Подобни формулировки показват противоречивия, компилативен характер на документа и изправят всички, които опитват да съвместят логически казаното в него в еднозначна интерпретация, пред изключително трудна, дори невъзможна за решаване задача. Като оставим настрана взаимно изключващи се твърдения от типа “свободен от”/“обвързан със законите”, трябва да признаем обаче, че за съвременниците *Corpus iuris civilis* не непременно е “говорел” енигматично, неразбираемо. Още по-малко можем да твърдим, че определените от владетеля съставители са допуснали небрежност, включвайки идеи за конституционното управление. За придворните юристи останките от политическата и правна теория на републиканския Рим, твърденията, че властта произтича от хората, са и начин да се оправдаят действията на василевса. В сборника няма изложена в прав текст защита на съпротивата срещу изменилия на

благо на народа. Проблемът, както видяхме, е, че “конституционната” доктрина все пак може да бъде обърната и насочена смъртоносно срещу василевса. Забележително е, че в Царицата на Градовете при всички случаи до републиканските идеи прибягват тези, които искат неограничена власт за себе си, били те дръзки претенденти за трона или носители на имперските инсигнии.

Към автентичните, съдържащи се в *Corpus iuris civilis* възгледи за ограниченото управление консилиаристите и реформаторите добавят своите находчиви интерпретации на институти, предимно от римското частно право, които оригинално нямат никакво отношение към характера на властта във Византия. Например “конституционният” принцип, че “това, което засяга всички, трябва да бъде одобрено от всички”, в действителност урежда отношенията между опекун и повереник. Тезата за властта на нисшите магистрати, лансирана от Ацт, има по-сериозни основания. В *Institutes* (I. II. 6) непосредствено след параграф 5 (от същата книга и раздел), в който е описан *lex regia* и нормотворческата власт на василевса, е посочено правото на преторите да издават едикти, “които също имат голяма юридическа сила. [...] Тези едикти се наричат *ius honorarium*, защото тези, които заемат длъжности в държавата [*honores*], а това са магистратите, са ги одобрили”. Макар да показва, че позицията на Ацт не е напълно неоправдана, смисълът на текста е далеч от правото на меча и съпротивата. Във византийския правен документ присъстват постулати, които подкрепят както широки, всепроникващи компетенции на владетеля, така и народния суверенитет. Наред с това, в името на конституционното управление, в Западна Европа през Средновековието, съзнателно се изваждат от контекста и преиначават части от оригиналния текст

Бележки:

¹Още Фиджис застъпва тази гледна точка в “Политическата мисъл от Жерсон до Гроций”. На сходни позиции са и Ласки, Оукли и др.

²Корпусът се състои от *Codex*, кодификация на устройството на империята (529 г.), *Institutes*, представляващи кратък образователен наръчник (публикуван през ноември 533 г.) и *Digest* (декември 533 г.) — сборник от фрагменти от трудове на римски юристи, организирани по специален начин. Юстиниановите *Novellae*, които за разлика от посочените, инспирирани от Античността текстове, са “по-византийски” по характер и написани предимно на гръцки, също са считани за част от *Corpus iuris civilis*.

³“Може да се твърди, че след Библията нито една книга не е оставила по-дълбока следа в човешката история”, твърди А. П. д’Антрев в монографията “Естественото право” (d’Entreves 1967: 17).

⁴Примерът, посочен от Скинър, може да бъде допълнен с факта, че законът позволява бащата да отнеме живота дори на магистрат, прелюбодействал с дъщеря му (Dig. XLVIII, V, 24).

⁵За значението на този дебат говори обстоятелството, че той е разгледан от Жан Боден в Шест книги за държавата.

⁶Вж. Cod. I.XIV.4 и VI.XXIII.3

⁷През Античността този възглед се споделя по-късно от Аристотел, Ксенофонт, Плутарх, Диотоген и др.

⁸Според “официалната” политическа теория във Вечния град в републиката суверенитетът принадлежи на народа. На практика властта е съсредоточена в изборните длъжности на консулите, съветващи Сената. Вътрешната политика се основава на конкуренция между представителите на сенатската аристокрация (Procope 1997: 29).

⁹При Октавиан се променя смисълът на титлата “император”. По време на републиката тя се дава на пълководеца победител, който я носи и запазва от момента на своя военен успех до триумфа. Дадената от сената на Октавиан титла за първи път започва да означава висшата военна власт. Всъщност още преди тази терминологична промяна римляните наричат “империя” тази част от света, над която господстват. Така през I в. пр. н. е. императорът е носителят, титулярът на това господство.

¹⁰Тези решения на Сената започват да определят принципите, на които се основава дейността на преторите.

¹¹Рескриптите на този съвет представлявали отговори на запитвания от частни лица или представители на властта (например губернатори на провинции).

¹²Прерогативите в нормотворчеството на народните събрания са ликвидирани още от Октавиан Август.

¹³Като висш имперски служител Улпиан несъмнено изразява и защитава интересите на монарха.

¹⁴Винкелман посочва, че някои от ранните християнски автори, като Иполит (III век), са обосновавали, противно на общоприетата теза, съпротива срещу преследващата и убиваща християните римска власт (Винкелман 2000: 41).

¹⁵Някои автори подлагат на съмнение адекватността на този термин. Вж. например Nicol 1997.

¹⁶Константинополската, Александрийската, Антиохийската и Йерусалимската.

¹⁷За известно време дори се запазва древната церемония новият император да се издига върху щит.

¹⁸Теодосий Велики обявява хетеродоксията (изпадането в ерес) за престъпление. Самият термин “ортодоксален” е създаден от него. Юстиниан предприема сурови мерки за изкореняване на последните остатъци от езичеството. През 529 г. по негова заповед е затворена Платоновата академия.

¹⁹Юстиниан обявява, че постановленията на първите четири църковни събора (Никея, Константинопол, Ефес и Халкедон) имат силата на закон.

Литература:

ПЪРВИЧНИ ИЗТОЧНИЦИ

На кирилица:

Платон (1981) Държавата (София: Наука и изкуство).

Платон (1994а) Политик, в Платон: Законы, сб. Москва: Мьсль.

Платон (1994б) Законы, в Платон: Законы, сб. Москва: Мьсль.

Цицерон, М.Т. (1994) За държавата. За законите София: СОФИ-Р.

На латиница:

Corpus Juris Civilis (1922), 14 ed. stereotyp. vol.1, Institutiones, recognivit P. Krueger; Digesta, recognovit Th. Mommsen Beidinum, Weidman.

ВТОРИЧНИ ИЗТОЧНИЦИ

На кирилица:

Иванов, Д. (1991) От Платон до Бакунин: основни политически идеи София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски".

Винкелман, Фр. (2001) История на Ранното Християнство (София: Лик).

Канторовиц, Е. Х. (2004) Двете тела на краля (София: "ЛИК").

Торбов, Ц. (1992) История и теория на правото (София, издателство на БАН).

Торбов, Ц. (2002) Събрани съчинения, Т. 2, История на правната наука, (София: Юриспрес).

Чолаков, П. (2002) "Протестантските и либералните доктрини за съпротива срещу властта", сп. Разум, бр. 2, 2002 г., стр. 104-124.

На латиница:

Barker E. (1955) From Alexander to Constantine Clarendon Press.

Black, A. (1992) Political Thought in Europe, 1250-1450 Cambridge University Press.

Black, A. 1997 'The Conciliar Movement', in The Cambridge History of Medieval Political Thought c.350-c.1450 (Cambridge University Press), pp. 573-88.

Burns, J. H. ed. 1997a The Cambridge History of Medieval Political Thought c.350-c.1450 (Cambridge University Press).

Burns, J. H., Izbicki, Th. M. eds. (1997b) Conciliarism and Papalism Cambridge University Press.

Chadwick, H. (1988) 'Christian Doctrine', in *The Cambridge History of Medieval Political Thought c.350-c.1450* Cambridge University Press, pp. 11-21

Coleman, J. (2004) *A History of Political Thought: From the Middle Ages to the Renaissance* Blackwell publishing.

Coleman, J. (2005) *A History of Political Thought: From Ancient Greece to Early Christianity* (Blackwell publishing).

d'Entreves, A. P. (1967) *Natural Law. An Introduction to Legal Philosophy* London: Hutchinson & Co.

Dunbabin, J. (1997) 'Government' in *The Cambridge History of Medieval Political Thought c.350-c.1450* Cambridge University Press, pp. 477–519.

Figgis, J. N. (1998) *Studies of Political Thought from Gerson to Grotius: 1414–1625* (Bristol: Thoemmes).

von Gierke, O. (1900) *Political Theories of the Middle Ages*, trans. F. W. Maitland Cambridge University Press

Luscombe, D. E. (1997) 'Introduction: the Formation of Political Thought in the West', in *The Cambridge History of Medieval Political Thought c.350-c.1450* Cambridge University Press, pp. 157-174.

Nicol, D. M. (1997) 'Byzantine Political Thought', *The Cambridge History of Medieval Political Thought c.350-c.1450* Cambridge University Press, pp. 51-83.

Procope, J. (1997) 'Greek and Roman Political Theory', in *The Cambridge History of Medieval Political Thought c.350-c.1450* Cambridge University Press, pp. 21-37.

Rowe, Chr., Schofield, M. (eds.) (2005) *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought* Cambridge University Press.

Skinner, Q. (1998) *The Foundations of Modern Political Thought*, 2 vols. Cambridge University Press.

Skinner, Q. (2006) 'Surveying the Foundations: A Retrospect and Reassessment', in *Rethinking the Foundations of Modern Political Thought*, ed. by Annabel Brett and James Tully with Holly Hamilton-Bleakley Cambridge University Press.

Димитър В. Димитров, „Успешните преговори”, ГорексПрес, София 2007

Ето, в рамките на съвсем кратък период след „Кризата на публичния мениджмънт” на професор Ставрев колегията от специалност „Публична администрация” в Софийския университет се представя с още един най-нов основополагащ труд. Този път става дума за изследване, което е в голяма степен противоположно и по метод, и по теоретична основа, и по своя апел от предходното.

Всеки пише за това и по онзи начин, който отговаря на неговия натюрел. Тези, които познават професор Димитров, няма да се учудят, че всъщност става дума за нещо съвсем не по-малко от неомакиавелианство, адаптирано изненадващо не към съвременната политика (това правеше професор Семов), а към модерното управление на публичния сектор. Освен това новият опус в катедра „Публична администрация” е подчертано силно индуктивен, а не дедуктивен, свършено близо до обобщената практика и сравнително далеч от фундаменталното теоретично изграждане. С други думи, това е преди всичко една изключително полезна за практиците книга, интересна за теоретиците, ръководна за студентите, но и четивна за стратегите на управлението, каквото и да е то, и техните многобройни клиенти. Това е една книга на своя автор, Димитър Димитров, колкото и банално да изглежда подобно изказване на пръв поглед.

Бих добавил, факт е една българска книга по въпроса за преговорната основа на управлението с всичко позитивно в този контекст, което добавя преводите на чуждеещи парадигми в същото направление, разпространявани години на площад „Славейков”. Който се интересува от управление, преговори и похвати на лидерство тук, у нас, и сега, а не в друго време, разбира чудесно какво подчертавам с току-що казаното.

Споменах, че книгата не е частичен фейерверк от порядъка на „10 чудеса да спечелим”, а фундаментално и трайно изследване на успеха на преговорите в сферата на управлението изобщо. Подчертавам обхвата на изследването: като става дума за преговори, не се пропуска нито една съпътстваща орбита — тяхната същност, модели, техники, умения, организация, видове, практически инструменти, кейсове. С други думи, „няма къде да се пусне дори игла”.

Авторът, който е пристрастен към преговорите, не само като теория, но и като практика и не само днес, но и преди 2 или 3 десетилетия, естествено осигурява плътна адвокатска защита с научни и практически аргументи на явлението преговори. Но като учен професор Димитров не пропуска да очертае със завършен кръг от 360 градуса дефиниционната област, т.е. пълните лимити на обхвата на същото явление. Както сам пише на много страници, това е „монографично изследване”, преди да е каквото и да било друго.

Като читател се намерих в позиция, в която попадат вероятно повечето от останалите читатели, която може да се опише с думите „не съм знаел колко аспекти има това, което „знам” за преговорите от собствения си опит”. Оттук нататък всеки търси да прочете онова, което представлява фокусът на собственото му обобщение и убеждение за преговорите — един би държал да си води бележки за практическите правила, друг — за теоретичните връзки на явлението с други теоретични върхове на

теорията на управлението. Всеки според интереса и вкуса си. Професор Димитров не оставя никого без достатъчен отговор. Това е постижение.

За мен например е важна чистата теория. Интересува ме понятието и забелязвам, че професор Димитров никъде не се ангажира с дефиниция на преговорите. Може би това е разумно с оглед на обхвата на понятието и възможното му осакатяване с пределна предварителна фиксация. Не знам, но вместо дефиниция в книгата има вероятно достатъчно елементи на понятие, след като дефиницията изглежда ограничаваща и неподходяща. Достатъчно ми е, че лесно намирам и мога да се хвана за податки към ясно понятие: в моя случай това е връзката на преговорите с целите (на управлението) и преди всичко „разрешаването на различията“. Откривам онова, което ме вълнува като социолог по образование, политолог по специализация и управленец като акцент в преподаването.

Това е социологическата схема на възникналото отношение между две страни, което са преговорите, представени от икономиста, но и социолога професор Димитров. Да, тук не става дума за личната позиция на лисицата, вълка, магарето или друг изолиран егоист, правещ се, че води преговори, а за единствено валидната платформа на изследване на подобно явление — мощната сграбчваща хватка за всяка от страните на отношението, което съвместно изграждат по време на преговорите. Затова се чувствам напълно удовлетворен в теоретично отношение от българската книга за успешните преговори.

Представянето на книга не е студентски конспект на написаното и не е моя задача да разкажа накратко съдържанието ѝ. Повтарям, че всеки чете това съдържание със собствените си акценти, въпроси и пристрастия. Привилегия за професор Димитров е да не остави никой от своите задочни дискусанти неудовлетворен в една или друга степен. Мога със сигурност да изтъкна, че нашият автор познава отдавна и изтънко литературата по своя въпрос, американска и европейска, като дава своята собствена и също така българска интерпретация. И все пак не става дума за дисертационен тип жонглиране с имена. Научното спокойствие и реалната изследователска цел на труда карат Димитров все пак да концентрира анализите си около няколко селектирани и очевидно ключови според него парадигмални автори. Няма смисъл да фиксирам тук техния списък, още повече, че те в абсолютно никакъв случай не натежават и не представляват гръбнак на анализа. Което казвам е, че изследването има парадигмален скелет и нищо повече от това, а сама по себе си тази характеристика на монографията е повече от положителна.

Колкото и да мисля, че съм изкушен от теорията, съвсем естествено е да надничам с интерес в чисто практическите внушения на текста. В края на краищата става дума за това, как преговорите да са успешни, а всеки е някак си участник в тази вечна и непрекъсната тема. В това отношение за себе си открих подходящи текстове, които резонират със собствените ми знания и разбирания, както вероятно друг би открил други тези с аналогично значение. За мен повдигнатият от професор Димитров въпрос за границите, докдето дадена страна може да се огъва при преговорите, рационалните изчисления на отстъпките, дефинирането на гъвкавата граница — това е определено възел от фундаментално практическо значение.

И още — акцентът, който нашият колега и автор поставя върху кооперативността в преговорния процес. Кое друго освен кооперативността може да гарантира трайния резултат, изгодата в дългосрочен план за всяка от страните, оттук и спазването на уговорките. Преговори ли са това, което свършва с налагане на едната страна, докато другата не намери изхода за себе си?

И все пак още нещо — културата. Фактът, че в преговорите обикновено се срещат различни ценностни констелации е не само привлекателен като основен обект на изследване, но е и привлекателен като четиво и чисто практически въпрос. В това отношение трудът на професор Димитров е доста богат: на не едно и две места става дума за стилове на преговорно поведение, американци и японци, европейци и „източни хора” като нас. Съвсем съвместно са сравнени тези стилове и са изведени положителните и отрицателните им характеристики.

От прочетеното си направих много заключения за собственото поведение, за явлението преговори, за преподаването на административни науки и т.н. Разбрах апела на автора срещу позиционното преговаряне, сковаващо не само кооперативността, но дори и егоистичното преследване на водещия интерес, заради което изобщо се случват преговорите. В главата ми непрекъснато на вълни прииждаха две мои собствени видения — кошмарът и скудоумието на Версайските договори след Първата световна война, както и „преговарянето” по време на присъединяването на България към ЕС — два преговорни процеса, които образуват заедно двете лапи на клещите, в които е притиснат днешният живот на всеки от нас, а и на поколението, което създаваме и се опитваме да бъде щастливо. Като че ли преговарящите не четат книги като тази на професор Димитров, а четенето би им докарало дори повече личен успех.

С една дума, от труда на професор Димитров, без предварително да съм бил подготвен, се убедих, че има наука за преговорите със свой обект и предмет, при това сериозна наука. Убеждението ми се засили още повече от обширния, ненаатрапчив и най-вече интелигентен начин, по който изследването се докосва до различните бои и разцветки на преговорния процес.

Източниците на монографията са съвременни, след 2000 година. Нещо повече, изненада предизвикаха артистично, но и рационално подготвените множество български кейсове, които добавят към изследването нещо доста повече от илюстрация. Това са живи примери от българската практика в обозрим мащаб, разказани с писателски талант и разисквани с научна компетентност. Много са схеми и таблици (нито една от които не е проста баналност или кабинетна софистикация) идеално подпират рационалната страна на изследването и го правят ясно и прегледно.

Нямам за задача да изброявам всичко, което тази монография носи. Нека всеки сам я разгърне и съм сигурен, че ще спечели още в първия момент.

Тодор Танев

За авторите:

Георги Карасимеонов е професор, зав. катедрата по политология в СУ “Св. Климент Охридски”, доктор на философските науки

Антоний Тодоров е доцент в катедрата по политология в Нов български университет, доктор по история

Даниел Смилов е старши асистент в катедрата по политология в СУ “Св. Климент Охридски”, доктор по политология

Милен Любенов е старши асистент в катедрата по политология в СУ “Св. Климент Охридски”

Кристина Жечева е докторант в катедрата по политология в СУ “Св. Климент Охридски”

Трендафил Митев е професор в катедрата по политология на УНСС, доктор на историческите науки

Петър Чолаков е доктор по политология

Към потенциалните автори

Списание "Политически изследвания" изпраща получените материали за рецензия на членовете на редакционния съвет. Проблематиката му визираща теоретичните проблеми на политическите науки, анализа на политическите системи и на политическите процеси в България, Европа и света.

Ръкописите се приемат по електронен път на atodorov@nbu.bg и ipls@dir.bg във формат Word.doc.

Размерът на приеманите за публикуване текстове трябва да се съобразява със следното:

- Статиите — 20-25 стандартни страници (36 000-45 000 знака).
- Анализите — 10-15 стандартни страници (18 000-27 000 знака).
- Есета и размишления — 5-10 стандартни страници (9000-18 000 знака).
- Рецензиите и съобщенията — 2-3 стандартни страници (до 5000 знака).
- Анотации и отзиви — 1-2 стандартни страници (до 3000 знака).

Рецензиите се публикуват в България книги.

Библиографията трябва да бъде представяна след края на текста по следния начин:

За книга:

Майер Т. (2007) *Бъдещето на социалната демокрация*. София: Фондация "Фридрих Еберт".

За глава от книга:

Salomoni F. (2005) Balkan migrations to modern Turkey. — In: Chiodi L. (ed) *The borders of the polity. Migration and security across the EU and the Balkans*. Ravenna: Longo editore, 143—168.

За статия:

Piescu A. (2003) Political Manichaeism in contemporary public debate: the Romanian case.— *Southeastern Europe*, vol. 30, 1—12.

За интернет източник:

Bello T. East Timor's ruling party ahead in vote count. In: Reuters web site. <http://www.reuters.com/article/worldNews/idUSJAK23659320070702?feedType=RSS> (Jul, 2007).

Позоваванията в текста да следват следния модел:

(Кръстева, 1997: 45)

Бележките се поставят в края на текста преди литературата.

